

Quaderns del Museu de Xàbia. 3

La prehistòria de Xàbia i el seu entorn

Els primers temps d'ocupació humana: la prehistòria	1-48
Rubén Cebrián Miralles	
La Cova del Barranc de la Foradada (Xàbia)	11-17
Josep A. Casabó i Bernad	
Cova del barranc del Migdia	34-38
Equip de recerca de la Cova del Barranc del Migdia: Marco Aurelio Esquembre, Juan de Dios Boronat, Consuelo Roca, Jorge Soler i Joaquim Bolufer.	
Arqueologia del Cap Prim. Notícia preliminar sobre la campanya d'excavacions de l'any 2018	42-44
Joaquim Bolufer Marqués, Museu de Xàbia Marco Aurelio Esquembre, Arpa Patrimoni	
Glossari	49-51
Bibliografia	52-62

Els primers temps d'ocupació humana: la prehistòria

Rubén Cebrián Miralles

Introducció.

El Quaternari és la fase més recent dels temps geològics. És l'era geològica que s'associa a la presència i l'expansió de l'ésser humà en la terra i un període de gran dinamisme climàtic i biològic. Alguns efectes de la variabilitat climàtica són l'aparició de les successives etapes glacials, els processos de regressió i transgressió del nivell del mar o els canvis en la relació de períodes humits i àrids. Aquests fenòmens van tindre una gran repercussió en el procés d'hominització i en l'adaptació de l'home als diferents medis. Avui en dia els límits inferiors del quaternari se situen en 2,6 milions d'anys. La primera fase del quaternari, el plistocè, estigué caracteritzada per la successió de diferents períodes glacials i interglacials, període que correspon a l'evolució de les societats paleolítiques de caçadors i recol·lectors. A la Mediterrània les oscil·lacions climàtiques van seguir el ritme dels canvis globals, tot i que es noten especialment en el grau d'humitat més que en els canvis de temperatura. El punt de partida de la següent fase, l'holocè, se situà a la fi de la darrera glaciació de Würm, fa uns 10.000 anys. Els canvis en les condicions bioclimàtiques van tindre un abast global, palesats en una pujada de la temperatura i la humitat, que va modificar la distribució espacial de les espècies vegetals i animals desenvolupades en l'últim període glacial. Els grups de caçadors i recol·lectors van haver d'adaptar la tecnologia, l'economia i les estratègies d'ocupació del territori a la nova situació. Al començament de l'holocè és consolidà el poblament de l'espècie humana arreu del planeta i es desenvoluparen la flora i la fauna modernes, tot coincidint amb l'expansió del neolític i l'establiment de l'agricultura i la ramaderia com a sistema de subsistència. El pla de Xàbia es va veure directament afectat pels moviments de la línia de costa ocorreguts al llarg de l'holocè, amb la inundació de gran part de la plana litoral i dels assentaments humans d'èpoques anteriors. Tot plegat va influir en l'adaptació de les comunitats que poblaren la rodalia de l'actual

zona costera i l'acomodació del seu hàbitat als canvis ambientals que definiren els darrers mil·lennis.

HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ. ELS PRECEDENTS

Les primeres referències de caire estrictament arqueològic referides a la prehistòria de Xàbia i el seu entorn, les trobem a la segona meitat del segle XIX de la mà de Juan Vilanova i Piera (1821-1893). Des de la seua vessant de geòleg va dur a terme la prospecció de nombroses coves valencianes, entre les quals va visitar la cova del Moro o cova Negra (?), situada al terme del Poble Nou de Benitatxell, en la qual va veure indicis d'ocupació prehistòrica en trobar “...pedernal y otros útiles de la industria humana prehistórica”, tot i que malauradament els seus treballs no van tindre continuïtat i el jaciment es va destruir en gran part.

A finals del segle XIX assistim a un moment d'efervescència cultural lligat al moviment de la Renaixença. El 1879 es fundà Lo Rat Penat, en el qual ocupà un lloc destacat la Secció d'Història i Arqueologia. S'organitzaven excursions a diferents llocs d'interès del territori, se celebraven conferències i s'editaven publicacions, amb motiu en la majoria d'ocasions dels jocs florals. Alguns exemples referents a la Marina Alta i la zona de Xàbia són:

-Eduardo Soler Ibáñez, *Antigüedades de Jávea y pueblos de la Marina* Conferencia en Lo Rat Penat, València 1899.

-Roc Chabás, articles en la revista *El Archivo* (1886-1893); *Historia de Denia*(1876).

-Teodoro Llorente, *Valencia. Sus monumentos y Artes. Su Naturaleza y su Historia* (1889-1890), dintre del qual hi ha un capítol en el qual parla de Xàbia i la seua història.

De principis del segle XX daten les notícies referents al viatge de l'abat Breuil juntament amb Obermaier (1914) per la Península Ibèrica, en què van visitar una sèrie de coves en la zona de Dènia i Xàbia, tot i que no hi ha referències a la cova del Montgó. Se cita la cova de les Calaveres (Benidoleig), la cova Fosca i la del Corb (Ondara), la cova de l'Aigua, cova Bonarmini (segurament es tracta de la cova Bolumini a Beniargeig), cova d'Elies i la punta de Benimaquia al Montgó i la cova de les Cendres a Moraira, d'on va arrebregar material ceràmic que va dipositar al Museu de l'Home de París.

Les primeres notícies que tenim de la cova del Montgó les aportà Segarra Llamas referint-se a l'estranya troballa d'una destrat de pedra per part d'uns xiquets al 1919. El mateix autor es refereix a l'exploració de la cova duta a terme per Senent Ibáñez, vinculat al Museu Provincial d'Alacant, al 1929, informant les autoritats competents que es tractava d'un jaciment de gran interès: “... *adquiriendo gran importancia las excavaciones que pudieran realizarse por la abundancia de cerámica con decoración de incisiones y relieves*” (Actas de la Comisión provincial de Monumentos pag.57, apdo.7).

El mateix Senent va recollir ceràmica prehistòrica del cap Prim-cap de Sant Martí i de l'illa del Portitxol, on també trobà vestigis d'antigues

construccions. D'aquest últim jaciment envià informe a la *Comisaria General de Excavaciones*, que va donar l'autorització per a l'excavació, juntament a la de l'illa del Campello, encara que el jaciment xabienc mai no va ser excavat.

Del 1919 trobem també una notícia referent als jaciments de l'àrea del cap Prim-illa del Portitxol en un article de Remigio Salomón, en aqueix temps jutge de Dénia, al diari *El tiempo* d'Alacant: *El Cabo de San Martin* (30-12-1919). Tot i això, no especifica el tipus de material que hi va trobar.

El 1920 es publicà la *Geografía General del Reino de València*, en què Figueras Pacheco (1880-1960) es va fer càrrec del volum dedicat a la província d'Alacant. En el capítol dedicat al *Partido Judicial de Denia (Denia, Jávea, Benitatchell y Teulada)* inclou en l'apartat dedicat a les notes històriques, referències a troballes arqueològiques en el terme xabienc. Dintre del capítol dedicat a l'espeleologia fa esment, en concret, de les diverses coves que hi ha al Montgó i al cap de Sant Antoni, parant atenció a la "*caverna meridional del Montgó, vivienda del hombre primitivo*".

A la dècada dels trenta assistim a la primera "excavació" de la cova del Montgó, realitzada pel pare Belda (1935-1936), director del Museu Provincial d'Alacant, on va dipositar el material arreplegat i que mai no va publicar. Al 1935 es va publicar una ressenya al diari *El Luchador* d'Alacant *Arqueología alicantina. El vaso campaniforme en nuestra provincia. Dos fragmentos de cerámica incisa altamente interesantes* (7-12-1935).

Als anys quaranta trobem les primeres publicacions específiques dedicades a l'estudi de l'arqueologia en l'àmbit xabienc:

- 1944 : *Yacimientos arqueológicos de Jávea. Reseña y catálogo de los objetos hallados en los mismos*, de Juan Bover, en què descriu els principals jaciments arqueològics coneguts al terme de Xàbia.
- 1945: *Panorama arqueológico de Jávea y sus cercanías*, de F. Figueras Pacheco. En aquest treball es tracten pràcticament els mateixos jaciments anomenats per Bover, si bé aporta alguna informació addicional, com ara les recents troballes de ceràmica campaniforme a la cova de la Magdalena (cova del Montgó) tot i que no menciona els treballs del P. Belda fets a la cova.
- 1947 : *La isla del Portichol (Jávea)*, comunicació al *I Congreso Arqueológico del Levante español* per part de Segarra Llamas, en què documenta la seua visita a l'illa, on es va trobar nombrosos fragments de ceràmica antiga escampats per tot arreu.
- 1949 : Article de Figueras Pacheco sobre la *Cueva de la Magdalena* (cova del Montgó), aparegut en els "Anales del Centro de Cultura Valenciana", en què cita investigacions i notícies conegudes sobre el jaciment.

- Del pare Belda són diverses notícies sobre la cova del Montgó en les Memòries del Museu Arqueològic Provincial d'Alacant en els anys 1943-1944 i 1945.

- Nicolau Primitiu, a través de la Secció d'Antropologia i Prehistòria del Centre de Cultura Valenciana, cita diverses actuacions i visites d'alguns dels seus membres a jaciments de la Marina Alta als anys 30 i 40 del segle passat.

Les dècades dels cinquanta i seixanta van ser poc fructíferes pel que fa a la investigació i publicació de notícies referides a l'arqueologia prehistòrica en la zona, de les quals podem extraure'n les següents:

- Diversos articles del pare Belda al *Noticiero Arqueológico Hispánico* a l'any 1953 referits a jaciments de Xàbia. L'únic en el qual esmenta materials prehistòrics és l'anomenat *Desembocadura del rio Gorgos* (noticia 373, pag.188), on es refereix a l'existència d'excavacions clandestines, en les quals es van arregar: *...espátulas eneolíticas de cobre, cuchillos de sílex de tipo neolítico, tres cuentas discoidales, algunas hachas y vasos de cerámica decorada incisa con punzón y de cardium*, indicant que part del materials es troben al Museu Arqueològic d'Alacant.

- Publicació del *Catálogo Guía del Museo Arqueológico de Alicante* per part de Lafuente Vidal el 1959, en què apareixen els materials provinents de les recollides efectuades per Belda als anys 30 i que Segarra Llamas tingué l'oportunitat de veure. L'inventari que aquest fa en la seua publicació del 1985 seguirà fil per randa l'inventari de Lafuente.

- El 1965 Ana Salvá presentà en el Congreso Nacional de Arqueología de Valladolid l'article: *Material cerámico de la Cueva del Montgó (Jávea) en la provincia de Alicante*, en el qual fa un revisió dels materials ceràmics procedents de les excavacions del P. Belda als anys 30, dipositats al Museu Arqueològic d'Alacant.

- 1963. Tarradell va excavar la cova del Montgó. Tan sols determinà l'existència de ceràmica de l'edat del bronze. Presentà una breu ressenya en les actes del Congreso Nacional de Arqueología de Maó el 1967 dintre de la comunicació: *Noticias de las recientes excavaciones del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de València*. Si bé la major part del material ceràmic recuperat per Tarradell s'inclou tipològicament en l'edat del bronze, es conserven al Museu de Prehistòria de València fragments de ceràmica neolítica, com un que pertany a un vas carenat decorat amb un motiu esgrafiats representant un soliforme, el qual apareix en publicacions posteriors d'investigadors com Bernat Martí o Joan Bernabeu.

A finals dels anys setanta es dugueren a terme diverses actuacions per part del Departament d'Història Antiga de la Universitat de València en l'àmbit de la Marina Alta. Pel que fa a la zona que ens interessa, disposem de diverses ressenyes en la Revista Varia de l'any 1979 i 1983, relacionades amb actuacions i sobretot prospeccions en jaciments de la comarca. S'anomena la cova del Montgó, en la qual es practicaren una sèrie de cales que van donar com a resultat la recuperació de materials lítics que es van vincular al paleolític superior, així com ceràmiques de filiació neolítica; el cap de Sant Martí, l'illa del Portitxol, l'Alt del Rebaldí (potser l'Alt de les Capçades), Santa Llúcia, o la cova del cap Negre pel que fa al terme de Xàbia.

A l'any 1977 B. Martí va revisar i catalogà els materials de la cova del Montgó dipositats al Museu Arqueològic Provincial d'Alacant. La valoració i implicacions culturals de la cultura material procedent del jaciment quedaren reflectides en la seua tesi doctoral sobre el neolític valencià. Pel que fa al conjunt ceràmic, identifica tres moments: una primera fase queda definida per les decoracions cardials (un tant tardanes segons l'autor); una altra representa un conjunt vascular típic del bronze valencià i entremig apareix tot una sèrie decorada de complexa adscripció cultural. Resulten interessants les apreciacions respecte als paral·lelismes de determinades tècniques i motius decoratius amb altres zones com els que observa entre les decoracions incises i acanalades de Montgó i Fosca (Ares del Maestrat) en ambdós casos amb nivells inferiors cardials. També apunta paral·lelismes amb jaciments andalusos com Carhuela o Murciélagos i fins i tot amb alguna cova de Gibraltar, en una de les quals es documenta un fragment de cos i vora amb ansa tubular i decoració acanalada idèntica a la del Montgó. Així mateix, es fa ressò de les similituds estilístiques entre les ceràmiques pintades de la cova del Montgó i les de la Cueva de los Tiestos a Jumella (Múrcia).

A partir de la dècada dels vuitanta s'inicià un període d'eclosió en la investigació arqueològica en la comarca, amb tot un seguit d'actuacions tant a nivell de prospecció (impulsada en gran mesura pels museus comarcals de Xàbia i Dénia), com d'excavació (encara que la major part són actuacions de salvament). Té una gran importància la tasca divulgadora, ja siga en treballs de síntesi com el de Segarra Llamas el 1985, *Jávea sus orígenes y su historia*, -on en els primers capítols fa un recorregut pels principals jaciments de la prehistòria de Xàbia- com en obres col·lectives on participen destacats especialistes vinculats a la prehistòria del País Valencià, amb menció especial al destacat paper que juga des del 1986 la revista *Xàbiga* editada pel Museu Arqueològic i Etnogràfic Soler Blasco de Xàbia.

De principis de la dècada data la revisió duta a terme per J. Bernabeu del material de la cova del Montgó, en especial el ceràmic, per tal de documentar, junt a altres conjunts com el de la cova de les Cendres (Teulada-Moraira), la seqüència neolítica definida en aquells moments. El neolític antic vingué marcat per la preponderància de les ceràmiques impreses amb un clar predomini de les decoracions cardials; el neolític mitjà, amb una diversificació de tècniques decoratives: incises, incises-impreses, acanalades, decoracions

en relleu i el neolític final, representat per les ceràmiques llises, les ceràmiques amb decoració esgrafiada i les ceràmiques pintades, aquestes amb paral·lelismes amb el neolític final andalús.

També de gran importància pel que fa a la difusió de la història, l'arqueologia i la prehistòria de la Marina Alta ha estat l'aparició en 1988 de la revista *Aguaites*, editada per l'Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, entitat de gran dinamisme cultural que regularment organitza congressos amb repercussió no tan sols comarcal sinó també nacional i inclús internacional. Una fita clau i de consulta obligatòria per a apropar-se a la prehistòria de la zona és la publicació el 1997 del número 13-14 de la revista, monogràfic dedicat a la prehistòria del Montgó i els seus voltants, amb un punt de vista multidisciplinari que abastava des del medi físic (P. Fumanal) i els aspectes paleobotànics (E. Badal) fins als estudis més específics com ara les societats depredadores del Montgó (J. Casabó) o el fenomen funerari (J. A. Soler Díaz) i l'art rupestre al Montgó (J. Casabó), sense oblidar el repàs als grans moments culturals de la prehistòria amb articles referits al paleolític superior (V. Villaverde), neolític (J. Bernabeu) o l'edat del bronze (J. L. Simón).

LES SOCIETATS CAÇADORES - RECOL·LECTORES

Les primeres etapes del poblament humà.

Les evidències que ens proporciona la cultura material en aquest període són escasses, no tan sols en el nostre territori sinó també en el conjunt del País Valencià. No res sabem amb certesa de les primeres fases del paleolític. La població estava formada per grups de reduïdes dimensions i elevada mobilitat. Si atenem a les datacions disponibles dels nivells inferiors de la cova Bolomor (Tavernes de la Valldigna), de vora 350.000 anys, els habitants d'aquesta cova de la comarca de la Safor degueren recórrer, fent servir el corredor litoral, les terres del nord de la Marina Alta, amb un mateix medi geogràfic i a només 30 quilòmetres de distància. Els grups humans utilitzen els corredors naturals com a espais d'articulació territorial on troben entorns ecològics diversificats amb abundants i variats recursos. Les ocupacions dels assentaments (en coves o a l'aire lliure) son esporàdiques i de curta durada en el plistocè mitjà, en consonància amb les estratègies oportunistes de les bandes de caçadors-recol·lectors. Pel que fa a aquests moments inicials de la seqüència paleolítica, assenyalem la informació referida al descobriment en superfície, no fa massa anys, de diversos còdols treballats i dos peces amb signes de talla bifacial, indústria característica del paleolític inferior, en el barranquet de Beniaia (la Vall d'Alcalà, Marina Alta), que de confirmar-se suposaria una de les evidències més antigues pel que fa a l'ocupació del País Valencià per part de l'ésser humà (Faus, 1996). Volem esmentar també, els recents descobriments fets a l' *Alto de las Picarazas* (Andilla, Serrans), un jaciment en procés d'excavació i estudi (M. Vicente *et alii*, 2015) al qual s'han trobat evidències d'indústria humana i abundants restes de fauna característiques del plistocè inferior, fa 1,5 milions d'anys.

Un altre aspecte que caracteritzà els moments del paleolític inferior compresos entre fa 350.000 i 150.000 anys i que corresponen a l'etapa de *l'homo erectus* europeu, és el baix nivell tecnològic. Aquests grups humans es dedicaven a la recol·lecció de fruits silvestres, a la cacera d'herbívoros i molt probablement a l'aprofitament de les despulles dels animals morts pels carnívors. Algunes espècies recuperades en aquests nivells inferiors de Bolomor són l'ur, el cavall, el rinoceront, l'hipopòtam, l'elefant, la cabra, el porc senglar, diverses espècies de cèrvids i entre els carnívors, la hiena i la rabosa. S'explotava un ampli espectre faunístic, sense una especialització en les estratègies de caça, que no apareix documentat en el registre fins a les darreres fases del paleolític superior. Els útils fets en sílex, quarsita o roca calcària, són pràcticament els únics testimonis de la vida quotidiana que han arribat fins a nosaltres, tot i que també s'empraven altres materials com la fusta i diverses fibres vegetals i animals, que lògicament no s'han pogut conservar. La primera matèria necessària per a fabricar l'utillatge lític procedia de diferents llocs d'aprovisionament. La calcària, emprada sobretot per a elaborar les peces més grans, s'obtenia a prop del jaciment, mentre que el sílex, més escàs i preat, era cercat més lluny, potser adquirit en els desplaçaments dels grups. Es tracta d'utensilis (rascadors denticulats) que presenten poca variació morfològica. Solen ser útils poc retocats, només per a regularitzar el tall, realitzats amb gestos senzills, que s'utilitzen per a diferents usos com ara treballar la fusta, la pell o per a tallar carn. Son instruments polifuncionals, autèntiques eines multiús.

Podem parlar d'útils per a tasques de manteniment, material poc especialitzat, de fabricació ràpida i escassa durada, amb una perdurabilitat durant tot el paleolític mitjà (entre 150.000 i 35.000 anys enrere), l'etapa en què visqueren els neandertals. Es tracta d'una situació de continuïtat en el procés evolutiu humà, amb una cultura material poc variada i estable. La tònica general en el desenvolupament de les societats del plistocè mitjà i començament del plistocè superior és l'homogeneïtat i l'estabilitat, sense canvis culturals complexos. Les diferències que s'observen entre conjunts industrials de diferents jaciments del mateix període poden tenir la seua explicació en la diversa adaptació de la tecnologia a diferents ambients. Tot i això, i sense oblidar les peculiaritats regionals, s'aprecia una evolució de les tècniques de talla al llarg del paleolític mitjà. Es generalitzen les indústries caracteritzades per preparar prèviament el nucli a fi d'obtenir ascles (fragments que s'obtenen a partir de la percussió d'un nòdul de pedra) amb formes més regulars i predefinides, així com angles de talls més aguts. Existeix una predeterminació de la morfologia final dels objectes que es produeixen. El retoc de les vores possibilita noves millores tècniques: raspar sense tallar o obtenir vores reforçades per a tallar materials durs, entre d'altres. El perfeccionament dels útils sobre ascles va fer desaparèixer progressivament els que estaven fets amb el nucli dels còdols, i d'aquesta manera s'aconsegueix un major aprofitament de la primera matèria, amb tendència a obtenir peces més menudes, lligat a la major utilització del sílex. Tradicionalment, aquests conjunts d'instruments senzills i poc estandarditzats van rebre el nom d'indústries mosterianes, denominació que ha servit per a definir culturalment el paleolític mitjà europeu.

L'aproximació a l'organització econòmica i social dels grups humans en els inicis del plistocè superior se sustenta en elements com la distribució i freqüentació dels assentaments, així com en la seua organització interna, aspecte aquest últim que necessita d'una excavació en extensió dels jaciments. Malgrat la poca informació disponible, en jaciments com cova Negra (Xàtiva) o cova Beneito (Muro d'Alcoi) hi ha indicis d'una certa organització de l'espai, on el foc actuaria com articulador de l'àmbit domèstic. El domini i manteniment del foc era perfecte entre els neandertals tot i que en molts casos els fogars eren senzills, sense una preparació especial del terreny. El seu control procurava protecció davant la foscor, el clima i els depredadors, a més d'afavorir la distribució de feines i la comunicació entre els membres del grup, cosa que possibilita l'augment de la complexitat social dels grups humans. Així, van aparèixer elements d'expressió simbòlica com l'ornament personal i les pràctiques funeràries. Un exemple d'aquestes últimes són les evidències d'enterraments infantils en la cova Negra. Un altre element clau en els actuals estudis sobre els mitjans de subsistència és l'anàlisi de les traces d'ús sobre els ossos d'animals i dels instruments. Els grups humans aprofitaven una ampla oferta de recursos; l'alimentació es fonamentava principalment en el cérvol i la cabra salvatge, els dos herbívors més abundants en les nostres contrades, i complementaven la dieta amb la caça d'altres petits mamífers, especialment el conill. No es pot descartar, com en fases anteriors, l'aprofitament de la carnyona dels animals morts pels grans carnívors.

Quant a la situació i distribució dels assentaments en el territori trobem coves grans amb bones condicions d'habitabilitat (cova Negra; cova Beneito; cova de la Petxina a Bellús; cova Foradada a Oliva; el Salt a Alcoi) i petites coves o abrics (abric del barranc de Carcalin a Bunyol; la Quebrada a Xelva). El model pot respondre a l'existència d'un lloc central ocupat de manera més o menys permanent on es desenvolupaven la major part de les activitats quotidianes i altres campaments perifèrics amb estades de curta durada, esporàdiques i estacionals dedicades a una sola activitat (cacera, esquarterament d'animals, aprovisionament de primeres matèries).

A aquest període cal vincular (amb reserves a causa de l'escassa varietat dels materials i a la falta de referències estratigràfiques), alguns jaciments de la Marina Alta com la cova del Corb en la serra de Segària. Més dubtes presenta la cova de les Calaveres a Benidoleig, si atenem exclusivament als materials recuperats, més propis d'indústries del paleolític superior, tot i que les idònies condicions d'habitabilitat de la cova fan presumible l'ocupació en aquest període. Altres notícies, si ens centrem en la zona de Xàbia, parlen de possibles materials mosterians en la coveta Fumanal, en la cara nord del cap de Sant Antoni, i a prop de la cova Foradada, on també s'anomena la possible existència de materials de la mateixa cronologia. La confirmació d'aquestes dades reforçaria la idea de que els grups de neandertals triaven els seus assentaments en llocs on podien abastar una oferta variada de recursos, en el límit entre biòtops diferents. En aquest cas podien explotar tant els recursos marins com els del corredor litoral, lloc de pas

per als ramats d'herbívors, a més d'aprofitar les possibilitats cinegètiques que ofereix el massís del Montgó.

Els inicis del paleolític superior: l'arribada de l'*Homo Sapiens*.

Entre 40.000 i 35.000 anys abans de la nostra era es constaten, a partir del registre arqueològic, una sèrie de canvis respecte del període anterior. Arribà a Europa des d'Àfrica, per la via del Pròxim Orient, un nou tipus humà, l'*Homo Sapiens*, al qual s'associen diferències qualitatives en aspectes com el patró d'assentament, l'instrumental, les formes de producció, així com en les manifestacions socials i ideològiques. Les causes i la manera en què es van produir aquests canvis, així com el paper que van jugar els últims grups de neandertals en el procés és un dels principals temes de discussió en l'actualitat. En aquest sentit, sembla que assistim a una perdurabilitat del paleolític mitjà en la zona central i meridional de la façana mediterrània de la península ibèrica. Les datacions obtingudes en diversos jaciments valencians (cova Negra, cova Beneito) i andalusos (Carihuela, Granada; Boquete de Zafarraya, Màlaga) als quals s'associen restes de neandertals, són contemporànies o fins i tot posteriors a les de les primeres indústries del paleolític superior en altres zones peninsulars. Aquest fet és indicatiu de la perfecta adaptació que van assolir els neandertals en aquesta zona i de la consistència de la seua estructura demogràfica. Tanmateix, una de les principals limitacions per a la investigació és que no són molts els jaciments amb superposició de nivells arqueològics d'aquests dos períodes (cova Beneito). El Projecte Genoma Neandertal, presentat recentment a nivell mundial, ha proporcionat noves dades sobre l'ADN d'aquesta espècie. Els resultats demostren que els éssers humans actuals, en poblacions europees i asiàtiques, comparteixen entre l'1% i 4% dels gens neandertals. La confirmació de l'existència d'episodis d'hibridació entre la població humana moderna d'origen africà i els neandertals eurasiàtics, avalen la teoria d'assimilació genètica de neandertals i sapiens front a la visió clàssica de substitució d'un grup humà per un altre.

Davant l'escassetat de dades referides al període anterior, a la Marina Alta augmenta la informació referida al paleolític superior en general. Les dades que ofereixen dos jaciments de la zona costanera, cova Foradada (Xàbia) i la cova de les Cendres (Punta de Moraira) permeten omplir –amb alguna discontinuïtat- tota la seqüència d'aquest període: cova Foradada per als primers moments (aurinyacià, en terminologia prehistòrica tradicional) fa uns 30.000 - 25.000 anys i Cendres per a les fases centrals i finals (gravetià, solutrià i magdalenià), entre fa 25.000 i 10.000 anys. També la cova del Moro, al Poble Nou de Benitatxell, podria abastar una llarga seqüència dintre del paleolític superior, tot i que les circumstàncies de la procedència dels materials, recuperats en recollides superficials, fan difícil la seua adscripció a una determinada cronologia o a un àmbit cultural concret.

Més rica i contrastada és la informació procedent de la cova del Comte (Pedreguer), jaciment en el qual les campanyes d'excavació iniciades l'any 2011 han proporcionat importants troballes d'art rupestre paleolític. La major part de la informació estudiada fins al moment procedeix d'una cala excavada

en la sala més profunda del jaciment, on s'han trobat les representacions artístiques. Les datacions així com el material recuperat s'associen al gravetià (Casabó *et alii*, 2017). S'han documentat fins a vint panells amb motius zoomorfs i signes incisos, que estilísticament es vinculen a l'art pre-magdalenian. Pel que fa al bestiar, predominen els cavalls mentre que les espirals són els signes més representats. Els paral·lelismes més propers es troben al conjunt de plaquetes decorades de la cova del Parpalló i a la representació d'un cavall de la cova de les Meravelles, ambdues a Gandia (Casabó *et alii*, 2018). També s'han documentat diversos motius pintats i plaquetes amb zoomorfs incisos pel que fa a l'art moble.

A la cova Foradada, des del 1992, any en què es va descobrir, es dugueren a terme deu campanyes d'excavació (Casabó, 1997b, 2004). La importància del jaciment es deu a diversos factors, a banda de l'existència de restes humanes de l'espècie *homo sapiens sapiens*. Per un costat, s'ompli un cert buit en la recerca en tant que són escassos els jaciments documentats en aquests moments inicials del paleolític superior a nivell regional. L'adscripció del jaciment als inicis del paleolític superior se sustenta en les característiques dels materials lítics i les restes de fauna recuperades. La tipologia de la indústria lítica dels nivells inferiors plistocens, on es documenten útils realitzats amb un suport laminar (raspadors i fulletes), s'allunya de la pròpia de les indústries mosterianes del paleolític mitjà, realitzades majoritàriament sobre ascles (rascadores). Pel que fa a la fauna, s'han recuperat restes de cérvol, de cavall, d'ur i dues espècies característiques de moments primerencs del paleolític superior: el lleopard i l'ase. Assistim a una diversificació de l'espectre faunístic impròpia per una altra banda de les pautes econòmiques de moments més avançats de la seqüència del paleolític en la regió, en què s'observa una major especialització. Alguns paral·lelismes a nivell regional els trobem en jaciments com la cova de les Mallaetes (Barx) o la cova Beneito, a més a més d'una ampla distribució en l'àmbit mediterrani.

Un altre aspecte rellevant de cova Foradada el trobem a l'hora d'aproximar-nos al medi i modes de subsistència dels primers éssers humans anatòmicament moderns (l'home de Cromagnon). De l'estudi de les restes de fauna recuperades es desprèn una diversificació en les espècies capturades, la qual cosa suposa una elevada mobilitat, com succeïa en fases anteriors. Però per una altra banda, augmenta la presència de preses més petites com els conills o inclús els mol·luscs en la dieta, a diferència de les pautes en el paleolític mitjà, on predominaven les espècies de dimensions mitjanes i grans.

El nombre important d'estructures de combustió (fogars) semblen indicar una ocupació discontinua i recurrent de la cova al llarg del temps, en relació a l'elevada mobilitat dels grups en aquests moments. La cova Foradada és un espai privilegiat per a conèixer l'adaptació de les comunitats caçadores al medi i les estratègies en la captació de recursos. Hem de tindre en compte la morfologia de la línia de costa durant el plistocè entre el cap de Sant Antoni i la punta de Moraira, que no estava on ara la trobem sinó uns quilòmetres mar endins, formant una planura litoral, lloc de pas per als ramats d'herbívoros. En la reconstrucció de la zona litoral per als moments d'ocupació de cova Foradada,

en els inicis del paleolític superior s'observa una àrea on dita planura litoral s'estreix, just davant del cap de Sant Antoni, circumstància que deuen aprofitar els grups de caçadors per acorralar les seues preses. S'ha d'entendre la cova Foradada doncs, com a punt estratègic en les activitats de cacera i de recol·lecció de marisc.

Amb la parcialitat de dades disponibles, és difícil esbrinar la densitat de població en els moments d'implantació de l'home anatòmicament modern. La informació procedeix quasi en exclusiva de coves i abrics. Els assentaments a l'aire lliure resten amagats sota les capes de sediments dels fons de vall per la qual cosa és fa difícil valorar l'abast d'un possible augment de població en aquest període. Sembla que els grups humans mantenen un model senzill d'explotació del medi no molt diferent del període anterior. La cacera no va dirigida a una espècie concreta i s'intenten aprofitar els recursos de zones variades.

La Cova del Barranc de la Foradada (Xàbia)

Josep Casabó i Bernad

La Cova del Barranc de la Foradada se situa als penya-segats del nord del cap de Sant Antoni, a l'entrada del barranc del mateix nom, uns quaranta metres per damunt del nivell de la mar. Es tracta d'una cavitat menuda, orientada al nord, que és el que resta d'una cova molt més gran que en solsir-se va formar l'actual barranc i va deixar una mena de coves repartides a diverses cotes.

La importància d'un jaciment no es mesura per la seua grandària. Alguns poden pensar que un jaciment és important perquè en ell han aparegut nombrosos i valuosos materials o perquè hi conserva en bon estat restes de construccions que permeten restaurar-lo i fer-lo visitable. Segurament aqueixos criteris són tan vàlids com qualsevol altre, però molt de tant en tant apareixen jaciments que són importants per esbrinar aspectes claus de la nostra història i això és just el que passa a la Cova del Barranc de la Foradada. Cal tenir en compte però que en dir "la nostra història" no ens referim a un àmbit local ni comarcal, sinó que parlem de la història de la nostra espècie, la història de l'*Homo sapiens*.

Per tal d'entendre millor allò que volem dir cal fer un breu repàs molt esquemàtic al que fins a hores d'ara sabem del procés d'hominització i a la dispersió del gènere Homo al llarg de la Terra.

Fa uns dos milions i mig d'anys a l'Àfrica Oriental hi viuen diverses espècies d'homínids molt semblants entre si que ja empen eines. Sembla que aquestes espècies mai no hi van eixir d'Àfrica, encara que algunes restes fòssils d'Euràsia mostren característiques arcaiques que poden fer pensar una altra cosa. El que si sabem, és que fa quasi dos milions d'anys l'espècie *Homo ergaster* ix d'Àfrica i comença a colonitzar Euràsia. Al Caucas, a l'actual república de Geòrgia s'han trobat restes de l'anomenat *Homo georgicus* i a la resta d'Àsia apareix l'*Homo erectus* que no s'extingirà fins fa uns 60.000 anys quan arribe la nostra espècie.

En Europa les troballes són un poc més recents i no solen anar més enllà d'1.4 milions d'anys. Es tracta de l'*Homo antecessor* una espècie humana de la qual es coneixen molt poques restes fòssils i jaciments, segurament perquè no va tindre èxit adaptatiu i es va extingir. Fa mig milió d'anys però, apareix en Europa una nova espècie: *Homo Heidelbergensis* que es l'avantpassada de l'*Homo neandertalensis*, l'espècie humana que habitarà el nostre continent fins a l'arribada d'*Homo sapiens*.

La nostra història comença també a l'Àfrica oriental fa un poc més de 200.000 anys quan apareguérem com a espècie. Durant mil·lennis poblàrem diversos indrets del continent africà i ens

dispersarem vorejant la costa en direcció nord. La genètica i l'arqueologia demostren que fa uns 60.000 anys ja havíem arribat a Àsia oriental i poc després a Austràlia, pel camí desaparegueren els darrers *Homo erectus*, llevat dels que habitaven l'illa de Flores a Indonèsia (*Homo floresiensis*) que perviuran fins fa uns 12.000 anys.

El camí cap a l'oest fou un poc més difícil, allí hi vivien els neandertals, éssers poderosos i intel·ligents perfectament adaptats al fred glacial que s'estenia per Europa. Fa quaranta-cinc mil anys però ja habitàvem en indrets de l'Europa Oriental i fa només quaranta mil al nord-est de la península Ibèrica. Al sud de l'Ebre i en hàbitats boscosos només hi havia neandertals, els darrers de la seua espècie, però això canviaria aviat. És en aquest context en el qual ha d'entendre's Foradada, un lloc on varen viure grups d'éssers humans de la nostra espècie fa poc més de 30.000 anys, que de ben segur coneixien als altres, als neandertals i d'alguna manera contribuïren a la seua extinció.

Les fases culturals de la Cova del Barranc de la Foradada.

Les excavacions fetes a la Cova del Barranc de la Foradada s'han centrat en dos sectors i ens han permès establir una seqüència crono-cultural de gran interès científic:

Fase IV

Al Sector I s'ha pogut excavar fins a una crosta calcària datada en més de 130.000 anys que separa els nivells del Paleolític superior d'altres de cronologia molt més antiga on no sembla que hi haja restes de fauna ni d'ocupacions humanes. A hores d'ara, per tant, les primeres evidències de presència humana corresponen a la fase IV que han sigut datades per carboni 14 en 33.900 ± 310 BP. Però la manca d'instruments en quantitat suficient per a poder esbrinar la seua tipologia i tecnologia no ens permeten assegurar si estem enfront de les primeres ocupacions d'*Homo sapiens* o si per contra aqueixes restes les deixaren els darrers neandertals.

Els estudis pol·línics i les datacions absolutes demostren que estem al final de l'interstadial Würm II-III, un període humit i relativament temperat que permet que cresca una major coberta forestal formada per pins i ginebres, progressivament el clima s'anirà fent més sec i fred a mesura que entrem al Würm III.

Fase III

La major part dels nivells però, pertanyen al que els prehistoriadors anomenem Aurinyacià que es correspon amb les primeres evidències de l'arribada d'éssers humans d'anatomia moderna a Europa i que han sigut datats en Foradada entre 26.110 ± 460 BP i 29.940 ± 150 BP. Aquesta fase és la que té major nombre de restes de fauna i objectes de pedra i os, així com una extraordinària informació arqueològica que ens ha permet esbrinar les diferents estratègies que van permetre el triomf evolutiu dels nostres avantpassats.

Els estudis paleo-climàtics ens mostren al principi un període climàtic sever, fred i extraordinàriament àrid que a poc a poc va tornar-se un poc menys sec i més temperat. La vegetació que envoltava el jaciment sembla que estava formada per bosquines clares de pinassa i ginebres amb alguns roures de fulla caduca però a poc a poc la millora climàtica es va notar amb l'augment de les espècies de sotabosc, les carrasques i els arbres del gènere *prunus*.

A Foradada hi ha un extraordinari conjunt de restes de fauna fòssil on es documenten les següents espècies: gat salvatge, linx, lleopard, llop, cavall, ase, senglar, cérvol, ur, cabra, conill i diverses espècies d'aus com perdius, coloms i gralles. L'estudi de la fauna denota un gran nombre de marques de descarnat i desarticulat, fetes amb eines de pedra que abasten gairebé a totes les espècies, des de conills i

aus fins als grans herbívors, mentre que les marques de mossegades de carnívors com el llop són poc freqüents. A més a més, hi ha marques fins i tot en les restes de lleopard que segurament fou caçat per aprofitar-ne la pell com segurament passà també amb la dels altres felins.

De l'espectre general de la fauna es dedueix que no hi ha especialització en la cacera d'un o més herbívors pels humans i aqueixa situació només es produeix al principi del Paleolític superior.

Per altra banda moltes restes de fauna estan cremades de la qual cosa es torna a deduir la importància dels humans en la formació del dipòsit arqueològic. Aquesta qüestió està relacionada amb la troballa de nombroses estructures de combustió o foguers que analitzarem més endavant.

A més de carn, tenim proves que els humans que habitaven Cova Foradada de vegades consumien caragols terrestres i marisc, principalment clòtxines, pegellides i caragols marins, la qual cosa ens indica que l'entorn del jaciment estava format per una costa rocosa en certa manera semblant a l'actual. Ara bé, els estudis de línia de costa dirigits als anys noranta del segle passat per la malaurada Dra. Maria Pilar Fumanal ens van acabar d'aportar la informació que precisàvem per poder fer un retrat de la paleogeografia i el paleo-ambient de l'entorn de la cova entre fa trenta i vint i sis mil anys.

Comencem per dir que l'intens fred va fer créixer els pols on es va acumular molta aigua en forma de gel, per aqueixa raó va baixar el nivell de la mar uns 30-35 metres davant de la Cova del Barranc de la Foradada i va quedar emergida una porció de terra. La costa resultant era baixa i arenosa al nord del Montgó i deixava en descobert una ampla plataforma costanera. Però de Dénia cap al sud el macís rocallós del Montgó queia a pic sobre la mar formant una sèrie d'esglaons rocosos, un dels quals és l'actual però n'hi havia un altre a menor cota que avui està submergit i que és on els humans que habitaven la cova recollien els mol·luscos.

De la informació que disposem podem deduir un paisatge accidentat com l'actual, però amb pendents més suaus on la costa formaria una gran planura d'uns quatre quilòmetres cap al nord, enfront de Dénia, que aniria estrenyent-se fins a tenir poc menys d'un quilòmetre davant del Cap de Sant Antoni. A més a més, els animals que passaven per allí ho feien entre dos penya-segats i això augmentava les possibilitats d'èxit d'una cacera on podien emboscar-se els caçadors per a abatre les preses.

Tota aquesta geografia estava coberta per plantes herbàcies i de tant en tant hi havia petits bosquets de pinassa i ginebres. Pels barrancs hi havia petits reguers d'aigua dolça i fonts d'on provenen alguns dels mol·luscos localitzats a Foradada. Pel paisatge s'estenia la fauna abans descrita ocupant els nínxols ecològics que li són adients i entre ella l'*Homo sapiens*, el principal depredador d'aquest ecosistema.

L'avantatge dels éssers humans per a ocupar el cim de la cadena tròfica es basava en la tecnologia, l'estructura social i el pensament simbòlic i de tots aquests paràmetres hi ha exemples a Foradada.

La tecnologia emprada en la confecció de les eines de pedra trobades en aquesta fase correspon al que s'anomena Mode Tecnològic IV caracteritzat per la cerca intencionada de productes anomenats làmines, la longitud de les quals supera almenys en dues vegades la seua amplària, a partir de les quals es manufacturaran altres eines descrites en la tipologia com, burins, escatats, rascadores, denticulats i fulletes amb fins retocs anomenades fulletes dufour pròpies de l'Aurinyacià. A més a més els estudis traceològics permeten establir l'ús concret que ha tingut un instrument a partir de les marques microscòpiques que el treball continuat deixa en la seua superfície útil. Aquest estudi es encara preliminar a Foradada però s'ha pogut constatar el treball sobre matèries dures com l'os o la fusta i de manera menys freqüent l'ús d'instruments per a adobar pells.

A banda dels instruments de pedra, hi ha tres eines fetes de banya o d'os. No són molt significatives, perquè o bé són productes poc elaborats com una punta de banya retallada i polida o bé es tracta de fragments menuts.

L'altre element que diferencia a la humanitat és la seua capacitat d'estructuració social. Resulta evident que només podem apropar-nos a l'enteniment parcial, subjectiu i fins i tot indirecte de l'estructura social d'un grup del Paleolític superior inicial. A Foradada però algunes dades ens apropen a la complexitat de l'estructura d'una societat humana d'economia caçadora recol·lectora.

Sabem que les persones que habitaren Foradada havien de formar un grup reduït, molt mòbil que acudia temporalment a indrets molt productius fins que els recursos baixaven i ja no podien garantir la seua supervivència. En aqueixos llocs desenvolupaven estratègies de cacera i recol·lecció com les descrites abans. A la cova van deixar proves extraordinàries de la seua presència i per tot arreu dels nivells V i IV podem veure les restes dels focs que escalfaren les seues nits. Hi ha focs simples, sense res més que una dispersió ordenada de carbons i terra cremada, però també n'hi ha de més complexos, envoltats de pedres o amb el fons enllosat. Al voltant dels focs a vegades s'han pogut distingir àrees on gairebé no hi ha cap resta de fauna ni eines que interpretem com els llocs on seurien o dormirien. Al sector II a més a més poguérem documentar els quatre peus d'un conill i algunes vèrtebres de la cua del que sens dubte fou una pell que quedà estesa al terra fa més de 28.000 anys. En aqueix mateix sector hem documentat una alineació de roques que formen un mur de tres filades de pedres que separa la paret rocosa de la cova de l'àrea de foguers i llits, entre aquesta i la cova hi ha un abocador d'ossos.

El pensament simbòlic és l'altre element que ens és propi i una vegada més a Foradada hi ha diversos exemples. Els 19 penjolls fets sobre closques perforades de mol·luscos i els dos ullals de rabosa perforats per a emprar-los també com a penjolls, són prou més que simples elements d'ornament perquè tenen una càrrega simbòlica que va molt més enllà. Els escassos objectes d'ornament que s'atribueixen als neandertals pertanyen sempre a fases terminals de la seua existència com a espècie i molts investigadors creuen que procedeixen d'intercanvis amb *Homo sapiens*.

Igual que les mutacions genètiques, les adquisicions culturals d'una espècie humana poden perpetuar-se o extingir-se en funció de si són o no avantatjoses per a qui les posseeix i encara que sembla estrany, l'art i els elements que avui considerem decoratius potser jugaren un paper decisiu en la perpetuació de l'espècie, fins i tot tant o més important que el vestit, el foc, o la tecnologia.

Imaginem per un moment que determinats ornaments (penjolls, plomes, pintures facials, etc) serveixen per diferenciar l'estatus dels membres del clan o que de la mateixa manera que nosaltres en veure una creu immediatament l'associem a una història per tots coneguda, les pintures d'una cova poden representar mites que els membres d'aqueix clan coneixen o són senyals que poden interpretar. Reconèixer en altres grups humans desconeguts ornaments propis del teu clan o saber interpretar les senyals pintades en una cova poden salvar-te la vida en ambients tan exigents com els del paleolític.

Resta encara un altre element que només pot interpretar-se des de la perspectiva de la complexitat del pensament simbòlic i que no és altre que la troballa d'un còdol perfectament arrodonit de manera artificial per a donar-li la forma d'una esfera perfecta de 5.5 cm de diàmetre. A la natura hi ha objectes, animals o fruites que tenen formes tendents a l'esfera, però gairebé no hi ha esferes perfectes, per la qual cosa deduïm que fa uns 28.000 anys algú va concebre una esfera de manera abstracta i de seguit la va fabricar sense que necessàriament tinga una utilitat.

Fase II

Els nivells paleolítics de la fase III acaben de manera sobtada donat que el fort procés erosiu de l'Holocè va desmantellar la major part dels nivells arqueològics que originàriament hi hauria a la cova. La fase II és molt més moderna i només s'ha localitzat en cubetes excavades als sediments antics, reblides

més tard per un sediment fi, amb blocs i pedres amb les vores arrodonides per dissolució, que es va formar sota condicions benignes, semblants a les actuals però més humides.

L'entorn del jaciment seria molt semblant a l'actual i la línia de costa estaria si fa o no fa on ara la veiem, però la coberta forestal seria diferent amb un carrascar termo-mediterrani en el qual el pi negre gairebé ha desaparegut i ha sigut substituït pel pi blanc que es desenvolupa dins d'un ombroclima de tipus subhumit però amb precipitacions ben repartides al llarg de l'any semblant al que hui es dona en el vessant atlàntic europeu.

La identificació i cronologia del nivell III és problemàtica perquè l'única datació absoluta és contemporània del neolític antic però els artefactes i els processos d'aprofitament dels recursos biològics són propis de grups de caçadors recol·lectors. A banda de la fauna de mamífers on no hi ha espècies domèstiques, els habitants de Foradada explotaven també recursos marins i s'han recuperat vèrtebres de peix, punxes de bogamarins i closques de mol·luscos recollits majoritàriament en ambients rocallosos en especial les pegellides.

Fase I

És el període més modern documentat a la Cova del Barranc de la Foradada i abasta des de l'Eneolític fins a l'actualitat. Les excavacions han permès esbrinar un entorn semblant a l'actual amb una costa accidentada, amb penya-segats i barranqueres molt erosionades i amb poca coberta forestal que es desenvolupa sota un clima sec i temperat amb precipitacions fortes i concentrades en períodes curts de temps. Es tracta d'un període en el qual la cova es visita ocasionalment per grups o individus que acudeixen a explotar els recursos marins i l'empren com a refugi.

Les restes fòssils humanes.

Als nivells I i II del Sector II es van recuperar 21 restes òssies humanes associades a indústria lítica aurinyaciana i a fauna plistocena. Malauradament la major part dels fòssils humans van ser recuperats al nivell I que estava molt malmès per excavacions clandestines que l'havien remenat quasi per complet. De fet les dues úniques datacions absolutes estaven clarament contaminades i res tenen a veure amb la major part de les troballes que sense dubte són més antigues.

Per tal d'esbrinar l'edat dels fòssils humans que pel seu estat de conservació semblaven tan antics com la resta de la fauna del mateix nivell, es va procedir a datar dos d'ells apareguts al nivell II que en principi consideràvem lliures d'alteracions. El primer era una epífisi distal dreta de la tibia d'un individu adult que va donar un resultat de 7.580 ± 50 BP molt lluny de l'edat esperada i que segurament cal posar en relació amb l'únic nivell de cronologia semblant del sector I. L'altre fòssil era l'epífisi proximal i coll del fèmur dret d'un adult, la cronologia del qual la fixà el carboni 14 en 20.540 ± 80 BP que hauria de correspondre al gravetià final o solutrià inicial, períodes no documentats al jaciment i que considerem es una mostra d'edat molt més antiga contaminada.

Per altra banda calia esbrinar si els fòssils contenien restes d'ADN i si era així, si aquest era d'*Homo sapiens*, d'*Homo neandertalensis* o d'individus híbrids. Els resultats de l'anàlisi s'han fet en tres laboratoris independents (al Departament de Biologia Evolutiva de la Universitat d'Uppsala, al Laboratori de Sistemes Moleculars del Museu Suec d'Història Natural i al Departament de Genètica Forense de Linköping) i han sigut concloents en determinar que les restes pertanyen a *Homo sapiens* sense evidències d'hibridació.

Pot ser que part de les restes humanes del sector I pertanyeren a individus que moriren o foren soterrats a la cova durant la fase II (Mesolític), però estem segurs de que algunes restes són paleolítiques i

per força han de ser coetànies de les ocupacions aurinyacianes. La datació de 20.540 ± 80 BP ha d'estar contaminada i rejoyenida perquè no hi han a Foradada evidències d'hàbitat d'aqueixa època.

Si el nivell I del Sector II del jaciment no haguera sigut alterat per furtius, s'hauria pogut respondre de manera rotunda a preguntes que es plantegen en les més actuals línies d'investigació paleo-antropològica, però el desconeixement, l'avarícia el col·leccionisme o qualsevol altre motiu sense justificació ens impedeixen demostrar la relació entre les indústries aurinyacianes i les restes fòssils humanes.

L'Extinció dels neandertals.

No podem concloure aquest article sense fer una breu referència al que potser siga la qüestió que més tinta ha vessat els darrers vint anys en la investigació arqueològica i paleo-antropològica. Foradada participa també en la polèmica encara que no hi ha restes de neandertals i que les restes humanes d'*homo sapiens* no poden associar-se amb certesa amb les indústries lítiques i òssies aurinyacianes. Malgrat això, és segur que al voltant de la data 30.000 B.P. individus de la nostra espècie ja han travessat la frontera de l'Ebre i han arribat fins a Foradada, segurament vorejant la mar. Fins i tot, és possible que això passara quatre mil anys abans, però hem de poder excavar més superfície del nivell VI per a poder demostrar-ho.

Són moltes les hipòtesis que s'han plantejat vers la desaparició dels neandertals i potser siguen moltes les causes que els portaren a l'extinció però l'únic fet inqüestionable és que nosaltres estem ací i ells com a espècie desaparegueren per sempre. Hui sabem que en realitat mai no se n'anaren del tot i alguns dels seus gens continuen vius dins de cadascun de nosaltres perquè hi va haver hibridació amb descendència fèrtil.

La causa concreta de la desaparició dels neandertals continua sent un misteri, segurament perquè hi ha més d'una. S'han desenvolupat teories basades en la superioritat tecnològica que permetria als nostres avantpassats competir i explotar millor els recursos disponibles en els diferents ecosistemes.

També s'han plantejat hipòtesis de tipus demogràfic, segons les quals només un índex de natalitat lleugerament més alt podria haver acabat amb tots els neandertals en només 3000 anys, o l'aïllament genètic de poblacions separades entre si que també acabaria per dur-los a l'extinció en pocs milers d'anys.

Per acabar hi ha un altre grup d'hipòtesis que podríem anomenar socio-culturals segons les quals els grups d'humans moderns haurien desenvolupat societats més complexes on l'ajuda entre individus i entre grups podria haver significat un plus de supervivència favorable als nostres avantpassats. Dins d'aquestes hipòtesis és on pren cos l'esfera de Foradada que té el valor de demostrar la capacitat de pensament abstracte entre els humans anatòmicament moderns. L'art, entès com un codi de senyals, és la manifestació més complexa d'aqueix pensament, però també el raonament lògic, la narrativa mitològica i la ciència esdevenen qüestions necessàries per a la supervivència de l'espècie. Fins fa poc creiem que només nosaltres érem capaços de tindre un pensament abstracte, però ara sabem que els neandertals també tenien art i podien expressar-se de manera simbòlica.

EDAT	CRONOLOGIA ALPINA	ISOTÒPICSESTADIS	SECTOR I			SECTOR II			PERÍODE CULTURAL	CLIMA
			FASE	NIVELL	DATACIONS	FASE	NIVELL	DATACIONS		
HOLOCÈ	POST-GLACIAR	1	I	I		I			ACTUAL	Sec i temperat
				II					ENEOLÍTIC	
			II	III	6.130±140 BP	II			NEOLÍTIC - EPIPALEOLÍTIC	
PLISTOCÈ	WÜRM III	2	III	IV		III	I	2.820 ±80 BP 310 ±40 BP (contaminades)	AURINYACIÀ	Sec i fresc
				V	29.420±190 BP 27.170±150 BP		II	28.310±170 BP. 26.610±460 BP.	AURINYACIÀ	Àrid i fred
				VI	29.940±150 BP		III		AURINYACIÀ	Humit i fresc
	INTERESTADIA L WURMIÀ	3	IV	VI	33.900±310 BP.	IV			AURINYACIÀ?	Humit relativament i
				VI					INCERT	temperat
	RISS-WÜRM	5	V	IX	>130.000 B.P.	V				Humit i temperat

Entre fa 25.000 i 21.000 anys, període que correspon en termes de classificació arqueològica tradicional al gravetià, hi ha evidències d'una certa logística associada a un circuit estacional i especialització de jaciments si s'observen els patrons de distribució dels assentaments en el territori. En les comarques centrals i meridionals valencianes trobem un seguit de coves i abrics que poden respondre a aquest esquema: coves de les Mallaetes i de les Meravelles (Gandia), Barranc Blanc (Ròtova), cova dels Porcs (Real de Gandia), cova Beneito (Muro del Comtat), abric de la Ratlla del Bubo (Crevillent), cova del Sol (Asp), cova de les Cendres (Teulada). Diferents ubicacions per accedir amb facilitat a diferents recursos. Es tracta d'un model estacional que prima l'agrupació en zones estratègiques amb grans recursos en una estació i la dispersió en l'altra a la recerca d'altres més escassos. Els estudis de la fauna recuperada als jaciments indiquen una diversificació en les espècies recuperades típica de fases anteriors i suggereixen un ampli radi d'acció en els moviments dels grups. La major i millor informació pel que fa a la nostra zona procedeix de la cova de les Cendres, en la cara nord de la punta de Moraira, tot just en l'extrem meridional de l'arc litoral comprés entre el cap de Sant Antoni i la pròpia punta de Moraira. Coneguda des de principi del segle XX, és un dels jaciments més important de tot el Mediterrani, amb una seqüència que va des del paleolític superior fins a l'edat del bronze i fonamental per a determinar la seqüència neolítica a nivell regional. La cavitat

ocupa un lloc privilegiat amb unes idònies condicions d'habitabilitat. Així com ocorria en cova Foradada, en Cendres s'ha pogut estudiar la influència de la variació del nivell del mar durant els canvis climàtics del quaternari sobre l'espai habitable per l'ésser humà prehistòric i la repercussió en l'ocupació i explotació del territori. És el període en què es consolida l'ocupació de l'ésser humà modern en aquestes terres amb àmplies xarxes socials a nivell supraregional i episodis de mobilitat territorial a gran escala. No és banal el fet que les primeres manifestacions d'art moble figuratiu de la cova del Parpalló es relacionen amb aquests moments. Assistim a una generalització de la documentació arqueològica en tot l'àmbit mediterrani peninsular. En general, la cultura material és prou uniforme en tota aquesta àrea (raspadors, burins, fulles de dors abatut, puntes de la Gravette, puntes tipus Cendres), en general peces caracteritzades per la utilització del retoc abrupte, el qual s'aconsegueix destruint l'aresta tallant. Un aspecte que cal ressaltar del material procedent de Cendres és l'augment significatiu del treball sobre os, fet que tradicionalment es considerava propi de moments posteriors (Villaverde i Román. 2003, 2004).

És eixe substrat el que protagonitzà el procés de regionalització posterior corresponent al període que s'anomena solutrià (fa entre 21.000-16.000 anys), caracteritzat a nivell tecnològic (sempre parlant de la indústria lítica) per l'ús del retoc pla i cobrent en tota la peça (retoc pla) conformant útils com les fulles de llorer, puntes de peduncle i aletes o les puntes escotades en moments avançats de la seqüència. Les condicions climàtiques en aquest període són molt rigoroses; es produeix una regressió de les espècies arbòries que van donar pas a un paisatge obert. Continuant amb la tendència de la fase anterior, s'eixamplà la xarxa de moviments i relacions socials per tal d'ajudar a la supervivència dels grups. Les primeres matèries circularen a llarga distància; trobem productes de la costa terra endins. Hi ha una inversió d'esforç en la fabricació d'eines i noves armes. Moltes coves continuaren estant ocupades en aquest període: Mallaetes, Parpalló, Barranc Blanc, Meravelles, cova del Porc, totes a la Safor. Les estratègies de caça mantenien les tendències anteriors, amb un sistema de seguiment dels ramats combinat amb llocs d'aguait i control de pas en els corredors naturals. Algunes evidències d'aquest període a la nostra zona són una punta de cara plana procedent de la Penya Roja (Llíber) i una fulla de llorer de la cova del Moro (Poble Nou de Benitatxell).

Aquest darrer jaciment presenta un precari estat de conservació, a causa de les alteracions que va sofrir a finals del segle XIX amb motiu de l'extracció de sediments per als treballs d'abancament, però ben especialment per l'actuació descontrolada de clandestins que l'any 2002 van destruir gran part del jaciment. Els materials arreplegats al jaciment estan repartits entre el Museu de Xàbia i el Museo Arqueológico Nacional. Els estudis que s'han dut a terme de la indústria lítica remetent a contextos avançats de la seqüència paleolítica (Castaño *et alii*, 2008) La presència entre el material lític d'una fulla de llorer, casa amb una ocupació de la cova durant el solutrià, possiblement en moments centrals o finals d'aquest període, quan es documenta una gran concentració de jaciments en les comarques centrals del País Valencià com és el cas de Malladetes (Barx), Barranc Blanc (Ròtova), Parpalló (Gandia), ja esmentats, així com la cova Beneito (Muro d'Alcoi) i Cendres (Teulada). No cal

descartar una possible relació de la cova del Moro i la cova de les Cendres en aquest període si tenim en compte la proximitat entre els dos jaciments.

A Europa assistim al període de màxim fred de la glaciació Würm i la població es concentra en el sud de França i la península ibèrica. Cal dir que en aquests moments del periglacial, la línia de costa es trobava a uns 15 quilòmetres de l'actual, la qual cosa oferiria un caire continental al jaciment, més que costaner. Materials amb adscripció solutriana els trobem, a banda de la ja esmentada cova de les Cendres (amb datacions de 19.500-18.000 anys a.n.e.), a la cova de les Calaveres de Benidoleig. No hem de descartar però que la cova del Moro haja tingut ocupacions més o menys continuades en altres períodes del paleolític superior, fet que podria aclarir futures intervencions en el jaciment. Les restes de fauna presenten en molts casos marques de tall antròpiques i fractures intencionades, amb predomini d'espècies com la cabra i cérvol junt a l'important complement del conill en la dieta. La presència d'altres espècies com el cavall i el linx, configura una mostra característica dels conjunts de l'àmbit regional mediterrani del paleolític superior final.

De la cova del Montgó procedeixen diversos materials sense context estratigràfic, poc definidors excepte alguna peça característica com les puntes escotades típiques del solutrià final. Uns altres materials lítics –gratadors, denticulats, làmines de dors, burins, truncadures, entre d'altres- i d'indústria òssia –fragments d'atzagaies i un possible punxó sobre asta- provinents també de recollides selectives durant la dècada dels setanta del segle passat i dipositats a la Col·lecció Museogràfica de Gata de Gorgos, apunten a la possibilitat que la cova estiguera ocupada durant el magdalenianà o una fase final del solutrià segons Josep Casabó, i sempre tenint en compte la prudència que s'ha d'observar a causa del tipus de recollida dels materials. Entre 1978 i 1980, el departament d'Història Antiga de la Universitat de València i el Servei d'Investigació Prehistòrica de València van dur a terme diverses campanyes de prospecció i excavació del jaciment dirigides per J. Aparicio amb la intenció de posar en context les troballes abans esmentades. Les cales fetes a la cova proporcionaren diversos materials d'indústria lítica i òssia que es poden relacionar amb el magdalenianà (burins, gratadors i la base d'una atzagaia monobisellada)

Caçadors especialistes. Les fases més avançades del paleolític.

Per aquesta fase, que culturalment s'anomena magdalenianà i correspon al tardiglacial, període posterior al màxim glacial i anterior a l'arribada de l'holocè, disposem de més informació. Augmenten les referències de jaciments que podem vincular a aquests moments amb una cronologia entre 16.000 i 10.000 anys a.n.e.: la cova de les Cendres (Teulada), la cova del Montgó (Xàbia), la cova de l'Alqueria de Ferrando (Dénia) en el vessant sud del Montgó, així com altres jaciments pròxims a Xàbia com la cova de les Calaveres (Benidoleig), la cova Bolumini (Beniarbeig), l'abric de Segària (Ondara), la cova del Randero i la coveta de la Penya del Cingle (Pedreguer), l'abric del Tossal de la Roca (la Vall d'Alcalà), la cova Fosca i la cova del Reinós (la Vall d'Ebo) i la cova del

Barranc de l' Infern (la Vall de Laguar). Tot i això, a vegades és difícil diferenciar entre conjunts de materials de moments finals del paleolític superior i el període següent, l'epipaleolític, sobretot si procedeixen de recollides superficials i no d'excavacions sistemàtiques.

De tots els jaciments, els més importants i excavats amb mètode científic en els darrers anys, són la cova de les Cendres (Villaverde *et alii*, 1997) i el Tossal de la Roca en la Vall d'Alcalà (Cacho *et alii*, 1995, 2001). La cova Fosca i la cova del Reïnós assoleixen gran transcendència ja que acullen exemples d'art parietal paleolític, que juntament amb els recentment trobats a la cova del Comte de Pedreguer, enriqueixen el patrimoni d'art paleolític comarcal. Dissortadament, la resta de jaciments presenten una difícil adscripció cronocultural, motivada per la inexistència de referències estratigràfiques fiables en el millor dels casos (quan s'ha dut a terme algun tipus d'excavació) o a la procedència dels materials, recuperats en superfície o producte d'excavacions clandestines. Les excavacions de Cendres i Tossal de la Roca formen part d'un estudi interdisciplinari que té com a objectiu una aproximació als moments finals del cicle glacial en el Mediterrani central i a l'activitat econòmica dels grups fini-paleolítics (magdalenians). La informació que ens proporcionen aquests jaciments resulta clau per a entendre els canvis a nivell tecnològic, econòmic i d'explotació del territori que es produeixen respecte a fases anteriors. També ressalta la importància dels canvis a nivell simbòlic, amb l'eclosió de les manifestacions d'art parietal i moble (realitzat sobre plaquetes de pedra, varetes d'ós).

A nivell tecnològic, s'observa un perfeccionament dels mètodes de fabricació de l'utilatge lític, encara més estandarditzat. Una de les principals novetats és l'aparició d'útils de minúscules dimensions, els micròlits, elements característics del període posterior, l'epipaleolític. Són petites fulles de sílex, de només uns mil·límetres d'ample i de menys de dos centímetres de longitud, les quals, una vegada condicionades mitjançant el retoc, eren encastades en astes de fusta o banya conformant el que s'anomenen útils compostos. Amb aquestes innovacions s'obtenen peces més regulars i dotades d'una major eficàcia, adaptades a les noves tècniques de cacera. A més a més, trobem un utilatge altament especialitzat, adaptat al treball de l'os i de la fusta (burins), la pell (raspadors), etc. També s'incorporen altres matèries primeres en la fabricació d'útils, com les banyes de cérvol, utilitzades per a fer atzagaies i fitores que s'acobraven a les astes de fusta. Assistim en aquests moments a la generalització dels útils d'os (punxons, agulles de cosir), en ocasions decorats, el que denota un augment de la complexitat social.

El registre arqueològic confirma un canvi en les estratègies econòmiques respecte a moments anteriors. Les restes òssies recuperades en Cendres són poc variades: bàsicament cérvol i conill. Del cérvol s'aprofitava tot; la carn, la medul·la òssia, la pell, els tendons per a fer cordatges, les banyes per a realitzar armes i altres útils, les dents (en concret els canins) utilitzats com a ornament. Es tractava d'una caça selectiva i planificada, d'animals d'uns tres anys, duta a terme en determinades èpoques de l'any, probablement a la tardor i l'hivern. Al Tossal de la Roca, en canvi, l'animal més important és la cabra

salvatge, de la qual es testimonia un aprofitament intensiu, amb el complement del conill, com succeeix a Cendres. La cabra és una espècie perfectament adaptada a les condicions ecològiques de les serres interiors, àmbit on es localitza aquest jaciment. D'aquesta manera es poden establir relacions de complementarietat entre ambdós jaciments, situats a una distància d'uns trenta quilòmetres a través del corredor del riu Gorgos. S'utilitzaven campaments estacionals, que seguien les migracions de curt recorregut dels mamífers, explotant-los alternativament en diverses èpoques de l'any, amb el complement d'altres recursos com la recollida de fruits i altres recursos vegetals. Cal dir que aquest model de distribució dels jaciments, uns situats en elevacions pròximes a la planura litoral i d'altres en les zones muntanyoses interiors connectades mitjançant un corredor fluvial, es repeteix al llarg de la vessant mediterrània peninsular.

Com a conseqüència del fenomen anterior, es va produir un canvi en els models d'explotació del territori respecte de períodes anteriors. Es passà d'una elevada mobilitat territorial per part dels grups, a una mobilitat més controlada, de curt recorregut, planificada i estacional. Els grups humans ocuparen territoris més reduïts, amb radis de moviments més curts, vertebrats en direcció costa-interior, cosa que és indicativa d'una major articulació a nivell social entre els grups de caçadors. Es tractava d'optimitzar els recursos per tal d'afavorir la supervivència del grup.

Tal volta aquesta "regionalització" que s'intueix en les dinàmiques del poblament i les bases econòmiques, tinga el seu reflex en les dades que ens aporten els estudis que van coneixent-se dels jaciments, amb representacions d'art parietal paleolític que s'han identificat en els darrers anys al territori valencià. Fins a 1983 només es coneixien dos jaciments amb motius d'art paleolític, la cova Fosca i la cova del Reinós, ambdues a la vall d'Ebo. A hores d'ara es documenten 14 conjunts amb atribució paleolítica o fini- paleolítica, dels quals 6 corresponen a les comarques centrals: les coves de Parpalló i Meravelles a Gandía, la cova del Comte a Pedreguer, la cova Bolumini a Beniarbeig i les dues conegudes de la vall d'Ebo, aquestes 4 darreres, totes a la comarca de la Marina Alta. Els 6 jaciments de les comarques centrals corresponen a una zona on trobem una de les majors concentracions d'evidències del paleolític superior a la Península Ibèrica, fet que confirma no tan sols l'entitat del poblament sinó la seua continuïtat al llarg de bona part de la seqüència del paleolític superior (Villaverde, 2018).

Es poden relacionar les evidències artístiques amb l'hàbitat per oferir al fenomen artístic un marcat component territorial. Es constata una evolució cronològica en les diverses manifestacions d'art parietal, en base a diversos criteris, fonamentalment estilístics i prenent com a referència les representacions d'art mòble de l'important corpus de plaquetes decorades de la cova del Parpalló. Villaverde proposa una cronologia pre-magdaleniana per a Meravelles, Comte, la figura del cérvol gravat en una de les parets interiors de la cova del Reinós i alguna figura de Parpalló. Algunes de les representacions de Parpalló podrien correspondre a moments magdalenians de la mateixa manera que les de cova Fosca (on es documenten fins a disset representacions zoomorfes) tot i que aquest jaciment presenta problemes

d'interpretació. El motiu pintat de Bolumini no es pot atribuir a cap període en concret. Els trets de l'art premagdalenianà (de cronologia gravetiana i solutriana) ens remetent a importants relacions amb la resta de la Península Ibèrica, mentre que durant el magdalenianà assistim a un procés de regionalització també en el fenomen artístic, que es manifesta en un arcaisme dels trets estilístics i tècnics.

Certament, les noves troballes d'art paleolític a terres valencianes omplien un buit que tenia difícil explicació si ho enfrontem a la nombrosa informació que ens proporciona la cultura material dels jaciments corresponents al paleolític superior a les nostres comarques. La similitud en els modes de representació artística i la caracterització de les indústries amb els jaciments de l'àmbit murcià i andalús, ens parlen d'una tradició cultural comuna que va des de Tarragona al sud de Portugal, constituint una fàcies ibèrica del paleolític superior amb amples xarxes de connexió interregional entre els diversos grups que poblaren aquesta ampla extensió de territori al llarg d'aquest període (Villaverde 2018). Tot plegat, ens està parlant d'un pensament complex per part d'aquests grups de caçadors, amb una forta càrrega simbòlica (les figures animals se situen normalment a les zones més interiors de les cavitats) que té molt a veure amb aspectes importants de les seues creences.

A banda dels motius d'art parietal, hi ha molts exemples d'art moble, realitzats en diversos suports: os (Cendres, tossal de la Roca), plaquetes de pedra (tossal de la Roca, cova del barranc de l'Infern, cova del Comte o les famoses plaquetes de la cova del Parpalló), representant els mateixos motius figuratius i geomètrics que trobem en l'art parietal. Assistim també en aquests moments a una proliferació d'exemples d'elements relacionats amb l'ornament personal, com les closques perforades dels mol·luscos, o els canins de cérvol, també perforats, que formen part de tota una parafernàlia de signes de comunicació visual.

L'epipaleolític: els últims caçadors.

Fa uns 10.000 anys aproximadament es va produir un canvi en les condicions climàtiques i ambientals, cosa que suposà la transició entre els últims episodis freds del plistocè i el començament del període més càlid i humit que representa l'holocè (en el qual estem en l'actualitat). Aquest és l'escenari on es desenvoluparen les darreres societats de caçadors i recol·lectors del paleolític, durant el període anomenat epipaleolític o mesolític. Tan sols convé recordar dos canvis ambientals decisius per a les poblacions humanes, de gran repercussió en les costes de la Marina Alta: per una banda el ràpid ascens del nivell de les aigües marines, tot inundant àmplies zones de platges baixes i afectant de forma més reduïda les àrees de costa elevada i en segon lloc, la progressiva expansió dels boscos temperats, de carrasques especialment. S'accepta de manera general que aquestes comunitats representen una continuïtat de les tradicions magdalenianes del paleolític superior final, però adaptades a les noves condicions ecològiques de l'holocè.

Aquest fet va tenir el seu reflex en aspectes com ara l'auge del microlitisme, potser a causa de la menor grandària de les preses, la disminució de la indústria òssia, entre d'altres. Més complexa resulta determinar la dinàmica evolutiva dels últims caçadors-recol·lectors i el progressiu increment de la complexitat sociocultural a causa de la ràpida substitució del seu mode de vida, per la qual cosa van aparèixer els primers agricultors ara fa uns 8 000 anys.

Pel que fa a les evidències del registre arqueològic referides al País Valencià es poden delimitar dues grans agregacions de jaciments: una en les comarques septentrionals (Els Ports i el Maestrat) i una altra en les comarques centrals (la Safor, l'Alcoià-Comtat i la Marina Alta). Es tracta de zones muntanyoses, de complexa orografia, amb serres que van escalonant-se fins arribar a una planura litoral de més o menys amplària, com és el cas de les muntanyes del nord d'Alacant i sud de la província de València. Els jaciments més importants en aquesta zona s'articulen principalment mitjançant els corredors fluvials que connecten els importants jaciments de les serres interiors amb la zona costera. De nord a sud trobem: el riu Serpis o d'Alcoi; els assentaments es localitzen tant en la seua capçalera (abric de la Falguera, Alcoi), com en barrancs que els separen d'altres conques com la rambla Gallinera (cova d'en Pardo, Planes). Més al sud es localitza el riu Girona-Ebo, aigües amunt del qual se situa el tossal de la Roca. En la part més meridional d'aquesta unitat geogràfica se situa el riu Gorgos on trobem el jaciment de les coves de Santa Maira (Castell de Castells). També trobem jaciments en la zona litoral com el Collao a Oliva. S'aprecia una clara intencionalitat en les estratègies d'ocupació del territori, amb pautes predefinides a l'hora de triar la ubicació dels assentaments. Els grups perden mobilitat i exploten intensivament els recursos dels voltants del jaciment. Els assentaments s'articulen a través dels corredors perpendiculars a las costa, on es poden distingir unes zones de localització preferent dels jaciments.

Aquestes relacions entre la costa i l'interior les podem resseguir en alguns jaciments de l'entorn de Xàbia (Casabó, 1992). Trobem *jaciments en la costa* com l'assentament a l'aire lliure del cap de la Nau. Els materials recuperats en superfície són prou homogenis, de tipologia microlítica: burins, petits raspadors, algun geomètric (trapezis). Els trets generals dels materials indiquen unes característiques tipològiques a cavall entre el complex microlaminar i el geomètric. Es tracta d'un assentament litoral relacionat, ben segurament, amb l'aprofitament de recursos marins si considerem una cronologia tardana amb una posició de línia de costa semblant a l'actual. En la plana dels Molins es localitza un altre assentament a l'aire lliure; entre els materials recollits en superfície en la partida de la plana de Sant Jeroni, hi ha diversos geomètrics, útils característics de la fase més avançada de l'epipaleolític. Com en el cas anterior, es tractaria d'un campament dedicat a la caça de petits mamífers i a l'explotació dels recursos de la zona litoral.

La cova Foradada també sembla haver estat ocupada temporalment en aquests moments, amb una funcionalitat semblant. També es pot vincular a aquests moments l'ocupació de la cova Mulet (Teulada) o el pla de les Morres

(Poble Nou de Benitatxell) on s'han localitzat diversos materials, restes de talla i sílex sense retocar, que fan pensar en una utilització com a zona de taller. Un altre àmbit de concentració de jaciments el trobem en *la zona intermèdia* entre la costa i l'àrea muntanyenca interior, com és el cas de l'abric de Segària (Ondara), la cova Bolumini (Beniarbeig), la cova del Randero (Pedreguer), situats al costat de corredors naturals, que van assolir una funció de control de les zones de pas. En la zona de capçalera de les valls dels rius Gorgos i Girona es localitzen els *jaciments interiors* com és el cas de les coves de Santa Maira i el Tossal de la Roca, dedicats a l'explotació dels recursos del bosc. La diversitat topogràfica permet doncs la utilització combinada de tots els medis, des de la plana litoral fins a la muntanya interior.

Un dels jaciments millor estudiats d'aquest període és el de les coves de Santa Maira. Les diverses anàlisis estratigràfiques, paleoambientals així com les datacions obtingudes, han servit per conèixer un poc millor com vivien els últims grups de caçadors i recol·lectors de la Marina Alta (Aura *et alii*, 2000). Per exemple sabem que consumien bellotes i altres fruits silvestres, coincidint amb la proliferació d'espècies com l'alzina en aquests moments més càlids; que caçaven cérvols però també senglars, conills (un complement a la dieta de fàcil disponibilitat), eriçons, raboses. També podem inferir, a partir de les marques de carnívors en alguns ossos recuperats, que les ocupacions dels campaments eren estacionals, abandonant-los durant períodes de temps més o menys llargs. També sabem que es desplaçaven a la zona litoral, a poques desenes de quilòmetres seguint el curs del riu Gorgos ja que s'han recuperat restes d'esquelets de peixos d'espais litorals, així com closques de mol·luscos, utilitzats com a elements d'ornament. La costa era una àrea de gran atracció per a aquests grups, amb marjals vora mar de gran valor logístic i econòmic i possiblement no es documenten més assentaments per les dificultats de conservació en aquesta zona (transformacions agrícoles, pressió urbanística, processos erosius, entre d'altres).

En definitiva, es tractava de grups amb economies de subsistència complexes, tendents a la diversificació en l'obtenció dels mitjans de subsistència i l'aprofitament intensiu dels recursos al seu abast. La pèrdua de mobilitat d'ampli radi possibilità un incipient sedentarisme i afavorí l'emmagatzematge de recursos per tal de consumir-los de manera ajornada. S'inicien noves formes d'integració social car no necessiten fer llargs desplaçaments; grups més nombrosos sobre territoris més fixos, augment de la regionalització, nous cerimonials (hi ha un exemple d'enterrament múltiple al Collao, a Oliva). Aquesta visió contrasta amb les teories clàssiques que relacionaven aquest període amb moments de decadència i pobresa cultural. El que s'observa en el registre arqueològic, en canvi, és la gran capacitat d'adaptació dels grups epipaleolítics. L'expressió d'una necessitat de cohesió social i territorial més gran va marcar l'evolució final dels últims caçadors postglacials davant l'arribada d'un nou sistema de subsistència basat en la domesticació de plantes i animals. En els jaciments interiors com Santa Maira on es documenten materials neolítics, el canvi és total respecte dels nivells epipaleolítics anteriors. Les ruptures s'acumulen. Es tracta d'una ruptura marcada respecte a les primeres ocupacions d'agricultors i ramaders, tant a

nivell estratigràfic, econòmic, de cultura material, demogràfic, simbòlic i ocupacional.

LES SOCIETATS AGRÍCOLES I RAMADERES

Les primeres comunitats aldeanes. VI-V mil·lennis cal. a.n.e.

La introducció de l'agricultura i la ramaderia representaren un canvi radical respecte de les formes de subsistència de les societats caçadores i recol·lectores. Però, a banda de la producció d'aliments a través de la domesticació de diverses espècies vegetals i animals, altres característiques del neolític són la ceràmica, el poliment de la pedra, el sedentarisme i l'inici de la vida estable en poblats, així com una major cohesió social, estimulada per les necessitats d'organització pròpies del cicle agrícola. Tot plegat va propiciar un canvi en l'evolució de la història, del qual som hereus en part. Des del punt de vista cronològic, i en el marc de l'arc mediterrani occidental, del qual el País Valencià forma part, els processos que iniciaren, desenvoluparen i consolidaren la nova economia productora, se situen entre el VII mil·lenni fins al segle VI a.n.e. aproximadament.

Aquesta seqüència es divideix en diverses etapes, que s'han establert a partir de datacions de carboni 14 calibrades (cal. a.n.e.), i que són les que s'empraran en aquest treball per a la prehistòria recent, des del neolític fins a l'edat del bronze. Aquest mètode proporciona unes dates convencionals de desintegració de l'isòtop radioactiu del carboni (anys a.n.e.) que, mitjançant un ajustament de les sèries de creixement dels anells dels arbres (dendrocronologia), permeten ordenar les manifestacions arqueològiques dels grups socials del passat en una escala de temps compatible amb el nostre calendari. El calibratge o ajustament de les dates convencionals de C14 es fa necessària ja que, contràriament al que havien suposat els inventors del mètode, la quantitat de C14 a l'atmosfera no ha estat sempre la mateixa al llarg del temps. Ells basaven el seu mètode en la constatació que els isòtops radioactius del carboni (C12 i C14) mantenen una proporció fixa més o menys constant a l'atmosfera i és absorbit pels éssers vius en el seu cicle vital. Quan aquest finalitza, la quantitat de C14 fixat en un organisme es desintegra a un ritme constant, al contrari que la del C12, que es manté inalterable. Així, coneixent la quantitat inicial de C14, només cal comptabilitzar la proporció de C14 en relació al C12 (l'isòtop estable del carboni) presents en una mostra de matèria orgànica per a calcular-ne l'edat. La quantitat de C14 a l'atmosfera, però, ha experimentat alteracions a causa dels canvis en l'activitat solar, fluctuacions climàtiques, variacions en el camp magnètic de la Terra, i més recentment, amb l'explotació massiva del carbó mineral i l'alliberament a l'atmosfera de grans quantitats de CO₂ com a conseqüència de la Revolució Industrial i de les nombroses explosions nuclears. Una vegada constatada la variabilitat en la quantitat de CO₂ atmosfèric, resultava evident la necessitat de determinar amb precisió aquestes fluctuacions.

Pel que fa a l'àmbit mediterrani, és en el Pròxim Orient, cap al 10.000 a.n.e., quan es documenta per primera vegada l'ús extensiu dels cereals,

encara silvestres. En els mil·lennis IX-VIII apareixen les primeres formes de blat domèstic a Jericó i a la costa de Síria i Palestina alhora que s'introdueixen els primers animals domèstics. La ceràmica apareix en el registre arqueològic en un moment posterior, quan ja s'havia iniciat un procés d'expansió que en poc més de dos mil anys permetrà la colonització agrícola del continent europeu.

Un dels trets definidors de la cultura material dels grups que protagonitzaren aquesta expansió mediterrània, des dels Balcans fins a les costes de Portugal, és la decoració de les seues ceràmiques amb impressions de diferents objectes, el més característic dels quals és la vora de la closca del *cardium edule* (escopinya). És per això que a aquest primer neolític se l'ha vingut a definir com el "*grup cultural de les ceràmiques impreses*", i que amb totes les reserves, podríem considerar com la primera "cultura" (o almenys certa unitat cultural) d'abast mediterrani. La colonització agrícola del Mediterrani s'explica avui en dia com el resultat d'un doble procés:

- 1.- La colonització progressiva de noves terres per part dels grups d'agricultors i ramaders.
- 2.- La difusió de la informació relacionada amb les noves tecnologies neolítiques entre els grups epipaleolítics o mesolítics. El que indica el registre arqueològic és una progressiva assimilació, per part de les comunitats mesolítiques, de les novetats neolítiques, que finalment propiciarà l'abandonament dels sistemes tradicionals de subsistència i la seua substitució per aquells sistemes basats en l'agricultura i la ramaderia. Allò que és denomina el *Model Dual* (Bernabeu, 1996).

Si considerem l'alta densitat de jaciments coneguts, la franja costanera de les terres valencianes que comprén les comarques de la Safor i la Marina Alta, es pot considerar com a una de les zones receptores dels primers influxos que van introduir l'economia productora en la península Ibèrica. El component marítim és clau a l'hora de valorar el caràcter i procedència d'aquests primers contactes forans, així com per a entendre la llarga pervivència d'alguns assentaments vora mar.

Al *Neolític I* o *Neolític Antic* o *Neolític Cardial*, entre principis del VI i mitjans del V mil·lenni a.n.e., la vall del riu Gorgos i per extensió la Marina Alta formaven part d'aquesta zona nuclear compresa entre el riu Xúquer al nord i la serra d'Aitana al sud (les comarques centrals valencianes). Per a l'horitzó antic, entre 5650 i 4900 a.n.e. aproximadament, és possible identificar almenys quatre grups locals en aquest àmbit: el grup de la vall de Penàguila i la conca alta i mitjana del Serpis (l'assentament a l'aire lliure del Mas d'Is, a Penàguila; la cova de l'Or a Beniarrés i la cova de la Sarsa a Bocairent); un altre grup, a la Vall d'Albaida i dos grups costaners, un al baix Serpis i un altre a la Marina Alta, separats per amplis territoris i ubicats a una distància de vora vint-i-cinc quilòmetres en línia recta (Bernabeu *et alii*, 2006a). El grup de la Marina Alta s'articulava al voltant de la conca del riu Gorgos, el riu més llarg de tots els de la comarca i el de més fàcil comunicació amb la zona interior on se situava el grup de Penàguila/Serpis mitjà. La gran densitat de manifestacions d'art

rupestre macroesquemàtic, realitzat pels primers agricultors, en les valls interiors de la Marina podrien representar un nexa entre ambdós grups. Aquest estil pictòric representa figures i motius geomètrics de grans dimensions en color roig fosc, pensades per a ser observades a distància. La ubicació del santuari del pla de Petracos en el llindar entre la conca mitjana i alta del riu Gorgos és un reflex d'aquests vincles. Una altra qüestió és determinar a quin grup correspon l'autoria d'aquestes manifestacions.

Tradicionalment ha existit una tendència a valorar les manifestacions d'art macroesquemàtic des d'una perspectiva *interior* a nivell geogràfic, on els conjunts de la Sarga (Alcoi) i Petracos funcionaven com a marcadors territorials d'un determinat grup local. Potser s'hauria d'explorar també el fenomen des d'una òptica costanera, si més no, tenint en compte la proximitat del pla de Petracos a la costa. Aquesta relació és encara més evident en el cas dels diferents conjunts d'art macroesquemàtic del barranc de l'Infern, en el Girona mitjà, amb una clara vinculació amb els grups neolítics costaners.

Tot i ser sedentaris, els grups neolítics no deixaven de tindre una certa mobilitat; transhumància de curt recorregut, concentracions de grups per motius de culte, aprovisionament de matèries exòtiques mitjançant xarxes d'intercanvi, etc. Tot això ens està parlant d'una apropiació mental del paisatge per part dels primers grups neolítics, un espai comú que s'ha definit com a "territori cardial" i que trobaren en les muntanyes de l'interior de la Marina, un lloc carregat de simbolisme on representar les seues divinitats i manifestar les seues creences. El seu reflex és l'esmentat art macroesquemàtic, realitzat per aquests primers agricultors. La cronologia d'aquest estil d'art rupestre s'ha pogut determinar amb exactitud gràcies als paral·lelismes d'alguns motius amb altres representats en vasos ceràmics amb decoració cardial, típics del primer neolític (Martí i Hernández, 1988, Bernabeu, 1989). El poblament durant aquest primer horitzó es devia localitzar, amb les dades de les quals disposem a hores d'ara, en la zona més immediata a la costa i fonamentalment ocupant cavitats. El jaciment xabienc més important és la cova del Montgó, amb el qual es poden relacionar la cova de les Cendres (punta de Moraira) i la cova Bolumini (Beniarbeig, vall del Girona). Tots tres mantenen una llarga ocupació des dels primers moments neolítics associats a l'horitzó cultural de les ceràmiques impreses fins a l'edat del bronze ja en el II mil·lenni a.n.e. Cal assenyalar la importància que degué assolir l'aprofitament dels recursos marins, tot i que amb explotacions de caràcter temporal com podria ser el cas de la cova de l'Or en el cap Negre (Xàbia), d'on procedeixen materials relacionats amb aquests primers moments, com ceràmica feta a mà i un fragment de polsera o braçalet de pedra negra, típic d'aquesta fase.

Aquesta ocupació potser haja estat vinculada a permanències estacionals per tal d'aprofitar un determinat recurs econòmic (silvícola, cinegètic, ramader, etc.) fet que necessàriament ens remet a l'existència d'assentaments a l'aire lliure, més o menys estables, els quals no s'han conservat en la zona de la vall i el pla de Xàbia, força alterada per l'home des d'antic. L'existència de poblats sí que es documenta des dels moments inicials de la seqüència en zones veïnes, com la capçalera del Serpis (Mas d'Is) tot i

que també els trobem al Vinalopó Mitjà (Ledua, Novelda) o al Baix Vinalopó (l'Alcúdia, Elx).

Per a esbrinar com vivien aquests primers agricultors de la Marina hem de cercar en les seqüències paleoambientals i en les dades paleoeconòmiques de jaciments ben estudiats com la cova de les Cendres, ja que la informació provinent de la cova del Montgó, tot i ser abundant i de gran interès, procedeix d'excavacions antigues sense referències estratigràfiques (Bernabeu *et alii*, 1997, 2001a). La cova de les Cendres constitueix l'eix i el punt de referència obligat a tota argumentació, com ja s'ha vist en el cas del paleolític superior. Tot i això, l'evolució dels estils ceràmics en la seqüència de Cendres permet fer correlacions cronològiques i culturals amb els materials de la cova del Montgó, ja que es tracta de jaciments pertanyents a una àrea amb unes condicions ecològiques equiparables i de característiques semblats en les condicions d'habitabilitat. Des dels primers estadis de les seqüències neolítiques de Bolumini i sobretot de Cendres hi ha evidències de paleorestes d'espècies vegetals i animals ja domesticades -a la península Ibèrica no existeixen els ancestres o antecedents silvestres dels cereals conreats pels primers llauradors, blat i ordi- la qual cosa ens indica la implantació d'una economia de base cerealista. Aquesta és confirmada per l'anàlisi de les restes carbonitzades de vegetals (disciplina anomenada antracologia), que apunten a una disminució de les espècies arbòries en detriment de la cobertura herbàcia. Tot i això, és difícil precisar quin paper van jugar en aquest procés les condicions ambientals d'una banda, i l'acció de l'home per una altra. En tot cas, no es tractava d'una pressió incontrolada a gran escala si pensem en les reduïdes dimensions dels grups humans. Més aviat, sembla que l'impacte de l'agricultura i la ramaderia en la degradació forestal va ser acumulatiu i discontinu. El bosc mediterrani inicial de pins, carrasques i roures va anar transformant-se amb l'ajut dels factors ambientals i la intensificació de les activitats agropastorívoles.

En qualsevol cas, és difícil precisar el tipus de tecnologia agrícola emprada amb les dades disponibles, tot i que les corbes pol·líniques i les dades aportades per l'antracologia, sembla que no indiquen l'ús de la tècnica de la ignicultura. S'apunta la possibilitat d'una agricultura intensiva d'aixada (Bernabeu, 1995), en certa manera basada en el binomi cereals-lleguminoses, en les rodalies de les zones d'hàbitat; en els nivells neolítics de Cendres s'han documentat restes carbonitzades de llavors de pèsols, faves i llentilles. El cultiu alternatiu de cereals i lleguminoses ajuda a mantenir el potencial biològic del sòl al absorbir diferents tipus de nutrients i evita l'esgotament ràpid de la terra. Aquesta base econòmica tenia el complement d'una reduïda cabana ramadera d'ovelles i cabres i, en menor mesura, del bou i el porc, que constituïen una reserva d'aliments en moments de penúria.

Aquesta possibilitat ens remet de nou a una ocupació a l'aire lliure en poblat, per a la qual, però, no disposem d'evidències. En qualsevol cas, és difícil assumir un poblament centrat exclusivament en coves, si parem atenció a les possibilitats que ofereixen algunes zones als peus del vessant sud del Montgó, en la zona de contacte dels termes de Dénia (Jesús Pobre) i Xàbia, on es detecten sòls de característiques propícies. Es tracta de terres blanques

toves i ben airejades (tap) situades a prop de cursos d'aigua permanents, inclús avui en dia, com és el cas de la Barranquera (barranc de les Valls), tributari del Gorgos. La relació amb l'ocupació de la cova del Montgó cobra d'aquesta manera una nova dimensió i la vincula amb un ús ramader com ja ha quedat testimoniats en fases posteriors (Badal 1999, 2002), sense descartar cap altre tipus de funcionalitat ja siga funerària, ritual, etc, (Bernabeu *et alii*, 2001a, 2001b). Per a moments posteriors sí que posseïm indicis d'ocupacions en aquesta zona, en concret en l'àrea de la vall de Pexet, on ja en època històrica s'assentaria una vil·la romana. El complement de la dieta l'aportarien els esmentats recursos aquàtics/marins. La presència de restes de diverses espècies de peixos en Cendres fan d'aquest jaciment un cas paradigmàtic en aquest sentit. No s'han d'oblidar activitats que perduraven d'èpoques anteriors com la caça o la recol·lecció de plantes i fruits silvestres. Anaven conformant-se d'aquesta manera unes estratègies econòmiques adaptatives a les potencialitats de l'entorn per tal de minimitzar riscos; tot plegat lligat a un nínxol ecològic propici on la diversificació de recursos és determinant en la llarga perdurabilitat dels nivells d'ocupació de la cova del Montgó i les altres cavitats de l'àmbit costenc.

Respecte de l'estratègia d'ocupació del territori per part dels pioners neolítics podem comprovar que està relacionada amb el procés de neolitització en la façana oriental de la Península Ibèrica, i el "model dual". Aquests grups trien espais no ocupats o amb una feble implantació de grups epipaleolítics, com succeeix en la vall del Gorgos, especialment en les zones més properes a la costa (cova del Montgó, Cendres). La conca mitjana del Gorgos és molt més parca en informació referent a les primeres fases de la seqüència neolítica. Només trobem evidències aïllades, representatives del que podem denominar *espais de freqüentació*, més que de llocs d'hàbitat. En aquesta àrea, la vall devia tindre una funció com a zona de pas entre la costa i les valls més interiors (grup del Penàguila), en funció de desplaçaments probablement relacionats amb activitats pastorívoles. L'ocupació/freqüentació de la cova del Mansano (Xaló) pot ser indicativa d'aquest fenomen. En els moments finals de l'horitzó antic, a partir del 5.000-4.900 a.n.e. sembla interrompre's l'ocupació continuada de les coves, fet que es pot documentar en Or (Beniarrés), Sarsa (Bocairent), Cendres i molt possiblement en la cova del Montgó. Aquest fet pot relacionar-se amb un creixement demogràfic que devia propiciar la fragmentació dels grups locals inicials. Moltes cavitats, entre les quals la cova del Montgó, assolien una funció ramadera vinculada amb l'estabulació dels ramats.

L'expansió dels poblats. IV-III mil·lenni a.n.e..

El procés de colonització de nous espais per al desenvolupament d'un sistema econòmic basat en l'agricultura i la consegüent aparició de poblats a l'aire lliure, té les seues arrels, com hem vist, en els primers moments d'implantació del neolític i l'economia productora en les nostres terres. És, però, a partir de mitjans del V mil·lenni a.n.e. quan aquest procés es consolida i s'estén, tot produint-se la total assimilació del substrat epipaleolític. Aquesta evolució pot seguir-se amb certa claredat i continuïtat en el temps en zones

com les valls de la conca mitjana i alta del riu Alcoi o Serpis. Ací es documenten cada cop més assentaments a l'aire lliure, tot arribant a l'eclosió d'aquest tipus de poblament que optimitza les zones baixes de les valls i les terrasses fluvials durant el IV i III mil·lenni a.n.e.. Es tracta d'un tipus de poblament dispers amb un nombre elevat d'assentaments que en ocasions arriben a assolir una considerable extensió i que representen un model d'ocupació del territori que s'ha definit com de "poblat obert" (Bernabeu *et alii*, 1989), radicalment diferent al que s'observarà a terres valencianes al llarg del següent mil·lenni, durant l'edat del bronze. Al llarg del IV i primera meitat del III mil·lenni a.n.e. potser s'havien acumulat una sèrie de canvis essencials: creixement demogràfic, capacitat de producció, aparició de l'aladre; fets que tenen el seu reflex en el registre arqueològic amb l'aparició de grans poblats de sitges i hàbitats delimitats per fossats.

Per a aquest període, a la Marina Alta, només disposem de dades molt fragmentàries relacionades quasi en exclusiva amb el fenomen funerari. Pel que fa al poblament a l'aire lliure disposem d'alguna informació referida al baix Gorgos, on trobem les terres més aptes per al desenvolupament de les pràctiques agrícoles, tenint en compte la tecnologia emprada per les comunitats neolítiques. Es tracta de sòls lleugers i ben airejats, situats als peus del vessant sud del Montgó: vall de Pexet (Xàbia), les Bassetes (Gata), amb abundància de recursos hídrics o les terres blanques de la zona de Benissa i Teulada on es localitzen els jaciments de Berdica i el tossal de la Font Santa.

Pel que fa al jaciment de la vall de Pexet, aquest se situa al bell mig de la vall de Xàbia, en un alteronet ocupat per bancals de ceps, ametllers i oliveres, que es troba a mitjan camí entre el vessant sud del massís del Montgó i el riu Gorgos, a molt poca distància del curs permanent del barranc de les Valls. Els materials que es coneixen, entre els que trobem diversos fragments de terrissa feta a mà, de tonalitats ataronjades que destaquen per la relativa qualitat en el seu acabat, procedeixen de tasques de prospecció, amb les limitacions que suposen a l'hora d'extraure conclusions definitives a nivell cronocultural. No obstant això, es obvi que, a causa de la dificultat de localitzar assentaments en pla, fet que adquireix connotacions encara majors si parlem d'èpoques prehistòriques, l'existència d'aquestes restes assoleix una gran rellevància. En el cas de la vall de Pexet, podria indicar-nos que es tracta d'un espai triat com a lloc d'assentament a causa de la seua idoneïtat pel que fa al desenvolupament d'activitats agrícoles. Aquest fet es corrobora per la posterior ubicació a la mateixa àrea d'una vil·la rústica en època romana.

L'emplaçament triat no és ni molt menys aleatori, ja que aprofita un dels afloraments de terres blanques margoses de tota la vall de Xàbia, susceptibles de ser conreades amb les eines pròpies del neolític. La proximitat de recursos hídrics i l'efecte temperador a nivell climàtic que pot oferir el Montgó, com a resguard dels vents del nord apunten en la mateixa direcció. Per una altra banda, la ubicació del jaciment en un petit alteró, el protegeix de l'efecte negatiu de possibles riudes. Encara que resulta molt arriscada la vinculació de les troballes a un moment cultural determinat, la conjunció de variables com ara: l'emplaçament en pla, la ceràmica a mà de relativa qualitat i la ubicació en

una àrea d'intens aprofitament agrícola, ens podria remetre a moments finals de la seqüència neolítica o del calcolític. El jaciment està situat a poca distància del barranc del Migdia, on es localitza la cova del mateix nom, en el vessant sud del Montgó i que ha proporcionat un interessant conjunt de materials de cronologia calcolítica i es famosa pel conjunt de pintures d'art esquemàtic.

En gran part de la península Ibèrica i de l'occident europeu apareix un nou ritual funerari, mitjançant el qual els morts eren dipositats en cambres megalítiques. Tanmateix, en terres valencianes, de manera singular, el costum funerari consisteix en enterraments col·lectius en cavitats naturals. Al costat del mort es dipositava un aixovar compost per diversos elements (làmines i puntes de fletxa de sílex, vasos ceràmics, ídols i imatges de la divinitat, entre d'altres) que acompanyaven el difunt en el seu transit cap al més enllà. La cova del Montgó i la veïna cova del Barranc del Migdia, van ser utilitzades com a lloc d'enterrament almenys des del segon quart del III mil·lenni a.n.e. i en certa manera es poden relacionar amb els assentaments de la vall de Xàbia abans esmentats o d'altres dels quals no tenim constància. La cova del Barranc del Migdia és coneguda sobretot pel conjunt de pintures d'art esquemàtic que atresora (Casabó, 1997a; Soler 2002). El conjunt pictòric es localitza en l'anomenada "sala de les pintures" i està vinculat a aquest univers funerari-simbòlic del III mil·lenni a.n.e. en terres valencianes. Si atenem als nivells excavats, la cavitat va tindre un ús recent si el comparem amb cronologies d'altres cavitats d'inhumació múltiple de l'àrea meridional valenciana, com la cova d'En Pardo a Planes (entre 3.350-2.850 a.n.e.) o la cova de la Pastora a Alcoi (entre 3.600 i 1.800 a.n.e.) fet que fa remuntar l'origen del fenomen funerari a les nostres terres cap a mitjans del IV mil·lenni a.n.e. en dades calibrades (Bolufer *et alii*, 2013). Els motius representats són diversos: digitacions, soliformes, estel·liformes, antropomorfs, zoomorfs, ziga-zagues, triangles, pectiniformes, entre d'altres. La major part estan pintats en color negre intens i expressen una complexa simbologia. Un paral·lelisme pròxim el trobem a la balma del barranc del Palmeral (Teulada), arran de la similitud dels motius pectiniformes en ambdós conjunts. Les recents excavacions en el jaciment xabienc estan aportant noves dades sobre els costums i les pràctiques funeràries, les quals poden ajudar a comprendre la forma de vida i els principis organitzatius de les comunitats camperoles de la vall de Xàbia. Cal esmentar que d'altres covetes en la solana del Montgó també han aportat restes d'enterraments.

L'hàbitat en cova sembla perdurar, almenys en els primers moments d'aquesta fase. En la cova del Montgó es documenta un important conjunt de ceràmiques amb decoració esgrafiada. Aquesta tècnica consisteix en la realització d'incisions molt fines després de l'assecat o la cocció del recipient i és típica dels moments finals de la seqüència neolítica. Aquesta ceràmica presenta unes connotacions de caràcter simbòlic en virtut dels paral·lelismes respecte de les manifestacions d'art esquemàtic, com les representades a la cova del Barranc del Migdia, en les quals caldria aprofundir. Per una altra banda, les ceràmiques pintades de la cova del Montgó i la cova de les Meravelles (Xaló) remeten a influxos andalusos durant el neolític final, tot i que els paral·lelismes més clars es troben en terres murcianes (cueva de los

Tiestos, Jumella i los Blanquizares de Lébor, Totana) en contextos funeraris. Aquest fet indica una possible via de comunicació que devia enllaçar la zona de l'altiplà de Jumella-lecla amb les terres de la Marina Alta. Els trams d'aquesta ruta són el corredor de Villena, la zona d'Alcoi, continuant Serpis avall fins a la costa, on enllaçava amb el corredor costaner en direcció sud. Curiosament, a mitjans del segle XX, va existir la possibilitat de fer el viatge en tren des de lecla fins a Dénia seguint la mateixa ruta.

Altres elements de procedència al·lòctona (ivori, lignit, closques d'ous d'estruç, ofita, entre d'altres) que apareixen en els aixovars dels soterraments parlen de contactes en múltiples direccions. En la primera meitat del III mil·lenni (2.800 a.n.e.) ja apareixen els primers indicis d'activitats metal·lúrgiques al País Valencià com és el cas del poblat de la Vital (Gandia) a la veïna comarca de la Safor, uns segles abans que arribaren les primeres influències campaniformes (Bernabeu *et alii*, 2006b), fet que reforça la idea d'un veritable horitzó calcolític previ, a les comarques centrals valencianes. Es tracta d'objectes de coure com punxons, puntes i destrals. A aquest període final del neolític també se'l coneix com eneolític o calcolític. A la Marina Alta només trobem objectes de coure (sobretot punxons) en soterraments, com els de la cova del Montgó, la cova del Barranc del Migdia, coveta de ponent de la solana del Montgó (tots tres a Xàbia) i d'altres exemples repartits per tota la comarca.

A la fi del calcolític es produeix en gran part d'Europa la difusió d'un mateix tipus ceràmic, el vas campaniforme, present en poblats i sobretot en enterraments. El nom de campaniforme es deu al perfil en forma de campana del vas més representatiu del conjunt. Són ceràmiques de pastes depurades i bona cocció, amb les superfícies decorades amb la impressió d'una pinta o mitjançant línies incises, formant motius geomètrics. La ceràmica campaniforme sol estar acompanyada en els enterraments d'altres objectes de coure (puntes de javelina i els punyals de llengüeta per a l'emmanegament) o d'ivori (botons amb perforació en V de diferent tipologia). En l'actualitat, la presència d'elements campaniformes en un territori tan ampli es relaciona amb funcions de prestigi social i cerimonial vinculats principalment al ritual funerari.

Les evidències relatives a l'anomenat horitzó campaniforme de transició (HTC), entre 2.500 i 2.150 a.n.e. aproximadament, participen de les mateixes carències del període anterior. En aquest cas només disposem de la informació que poden oferir els materials procedents de diverses covetes de soterrament de la vall mitjana del Gorgos (penya de les Arbones, l'abric del Banc de les Coves, totes dues a Parcent) i les evidències recollides a la cova del Montgó, en un context funerari més que probable. Els elements trobats a la cavitat xabienca que es podem relacionar amb aquest període són la ceràmica ornada amb motius incisos campaniformes i els objectes metàl·lics. Aquests últims corresponen a una gran làmina de coure i un punyal triangular de base quadrangular, ambdós de secció aplanada, confeccionats sobre un suport extremadament prim. Aquesta darrera característica li resta funcionalitat i accentua el seu caràcter votiu. També s'ha documentat un punxó biapuntat. En aquests elements s'han volgut veure influències meridionals (Simón, 1997a).

Més dubtes planteja l'aixovar metàl·lic de la coveta del Flare, també a Xàbia. Es tracta d'una destal de secció plana i un punyal amb escotadures i nervadura central, tipològicament alienes al món calcolític i campaniforme de la zona, però amb paral·lelismes dintre de contextos metàl·lics de l'àmbit cultural de los Millares en el trànsit entre el III i el II mil·lenni a.n.e. Els influxos meridionals arribaven a la Marina Alta i a les comarques veïnes en uns moments una mica més tardans, tot i que aquestes peces tenien millor acomodament, segons Simón (1987), en contextos funeraris del II mil·lenni a.n.e..

La ruptura ideològica respecte del període anterior, caracteritzada pels enterraments múltiples, també resulta evident. Els aixovars campaniformes s'associen a soterraments individuals, en el marc d'una circulació de béns de prestigi, com ara els objectes metàl·lics, considerats símbols d'un cert estatus social. Aquesta tendència s'observa també durant l'edat del bronze. En aquest sentit cobraria validesa la identificació de l'HCT com a fase de transició. De la mateixa manera, coincidint amb les ceràmiques campaniformes es consolida un nou model d'assentament: els poblats busquen les parts elevades de les muntanyes, en un model que s'estendrà durant l'edat del bronze, tot i que perduren encara els poblats de cabanes i sitges. Les dades disponibles en la Marina Alta, tot i que d'escassa entitat, es poden relacionar amb les xarxes d'intercanvi que s'estableixen a nivell extraregional en el període campaniforme. S'hauria de valorar el paper de l'àrea costanera de la Marina Alta en la difusió marítima dels elements campaniformes envers les Illes Balears, on es documenten dipòsits amb la típica panòpia composta per botons d'ivori, braçalets d'arquer i ceràmica amb decoració incisa campaniforme (Guerrero, 2004). En aquest sentit cal ressenyar que de la cova Foradada procedeix un botó amb perforació en V, cosa que podria ser indicativa d'aquestes relacions.

COVA DEL BARRANC DEL MIGDIA

Equip d'investigació de la cova del barranc del Migdia: Marco Aurelio Bèbia, Juan de Dios Boronat, Consuelo Roca, Jorge Soler i Joaquim Bolufer.

El 9 d'abril de l'any 1989 uns joves del Centre Espeleològic de Gata feien pràctiques d'escalada sobre les cingleres de la solana del Montgó. Mentre descendien per les parets de la capçalera del barranc del Migdia van parar en una cova oberta al mig del tallat vertical, a uns quaranta metres sobre el terra. Ben prompte s'hi adonaren d'uns motius pintats en color negre situats sobre les parets i el sostre de la cova. També en terra, hi havien alguns testets esmaltats de color turquesa.

Visites posteriors permeteren avaluar l'interés d'aquest jaciment que conserva un important conjunt de pintures rupestres d'estil esquemàtic associades a un enterrament col·lectiu, també d'època prehistòrica. Aquells fragments de ceràmica esmaltada recuperats a la sala de les pintures, corresponien però a una ocupació molt posterior, de les darreries del període andalusí, poc abans de la conquesta feudal de les terres de la Marina Alta.

La cova del barranc del Migdia, o del Migjorn, està situada a uns 404 metres d'altura, sobre les cingleres verticals del Montgó, just on comença aqueix barranc. Té tres boques o obertures, la més gran, oberta al sud-oest, és la que acull el conjunt de pintures rupestres; a l'extrem oposat, atallant cap al llevant, es troba l'entrada des de la qual s'efectua ara l'accés. Al mig de la galeria entre aqueixes dos obertures s'obri un forat penjat sobre la paret, orientat al migjorn, al qual s'accedeix des de la sala central de la cova, espai que acull la cambra funerària del jaciment. En total uns 38 metres de recorregut des de l'accés fins a la sala de les pintures, tot i que si comptem totes les galeries, el recorregut interior de la cova és de 52 metres, amb un desnivell màxim a l'interior, entre el sostre i el punt més baix, de 9 metres.

Les dificultats d'excavar en aquest jaciment, tant pel difícil accés a la cova com per les despeses econòmiques d'aquests treballs, van provocar que es postposara la intervenció. A partir de 1990 s'iniciaren des del Museu de Xàbia els treballs de calc i registre gràfic de les pintures, que van ser publicats, junt amb un ampli estudi sobre el jaciment, l'any 1997 (J.Casabó, E.Martínez i J.San Pedro; Revista Aguaites núm. 13/14).

No va ser fins l'any 2009 quan gràcies al recolzament econòmic de la Fundació Cultural CIRNE es van iniciar els treballs sistemàtics d'excavació del jaciment. D'ençà d'aquella primera campanya d'octubre de 2009, s'hi han fet quatre més: dos l'any 2010 (entre juny i juliol, i entre novembre i desembre), una altra entre desembre de 2012 i gener del 2013, i la darrera i definitiva entre agost i setembre de 2014.

L'excavació arqueològica ha afectat els sediments de la sala central, lloc on es troben els enterraments. Aquest espai té uns dimensions aproximades de quatre metres i mig de longitud (est-oest) i uns tres metres i seixanta centímetres d'amplària (nord-sud), mentre que l'altura màxima és de 165 cm., tot i que després d'haver excavat una part dels sediments s'ha ampliat, arribant quasi als dos metres en algun punt. Al costat nord de la sala, i seguint aqueixa direcció, es situa l'inici d'una galeria d'uns 50 cm. d'amplària, que apareix reblida amb els sediments arqueològics que acompanyen el conjunt dels enterraments col·lectius.

Junt amb els enterraments col·lectius, l'aspecte més important i més singular d'aquest jaciment és el conjunt de les pintures rupestres. A l'estudi anteriorment citat (Casabó, Martínez & San Pedro, 1997), van ser individualitzats deu panells pictòrics, tots ells emmarcats dins de l'estil esquemàtic, i per tant, amb unes datacions que podem considerar coetànies al conjunt dels enterraments trobats a la cova. La gran majoria de les pintures, i sens dubte les que mostren una tècnica més depurada, van ser realitzades en pintura negra, mentre que els escassos motius realitzats en roig presenten un reduït repertori, format bàsicament per digitacions o barres paral·leles que se superposen als motius pintats en negre. L'ampli repertori de les representacions fetes en pintura negra està format per barres, triangles, rombes, i d'altres formes geomètriques més complexes amb forma de meandres i ziga-zagues, d'estrela, de pinta, formes d'animals quadrúpedes (probablement cabres), formes antropomorfes i un motiu complex que pot ser interpretat com una figura semblant a un ídol oculat sobre placa. La major part d'estes representacions, en tot cas aquelles que presenten un millor estat de conservació, mostren un traç ben definit, amb una pintura

plana i densa. Molts dels motius són representacions molt xicotetes, quasi miniatures, com s'aprecia sobretot en els quadrúpedes, amb longituds màximes que quasi no arriben als 20 mm.

En les pintures del Migdia apareixen molts dels motius i representacions del repertori de l'art esquemàtic, que en alguns casos formen escenes, com el conjunt de quadrúpedes a la carrera del panell X, pintats sobre el sostre de la cova; o bé apareixen associats, com ocorre amb un dels conjunts més coneguts i significatius de la cova, els dos pectiniformes (en forma de pinta) horitzontals i paral·lels, i dos estel·liformes (en forma d'estrela) units lateralment, situats just per davall dels pectiniformes. A l'hora, aquest conjunt, que pareix representar un ídol oculat, sembla associar-se amb un ídol antropomorf (de forma humana) de cos bitriangular, unit pels vèrtexs, cap redó i braços formats per un traç vertical.

Un altre dels panells més interessant i millor conservat, és el VIII, situat en un forat o xicoteta cavitat del sostre de la cova. Es tracta d'un conjunt pintat també en negre, amb una gran figura central de forma arrodonida, plana en la part superior, que apareix reomplida amb traços angulosos que descriuen una espècie de retícula. Associada probablement a esta figura, apareixen alguns traços solts situats al seu voltant. Les semblances més pròximes a aquest motiu, les trobem en una representació en fusta d'un ídol oculat d'època calcolítica que va ser trobat, junt amb d'altres objectes, a la *Cueva Sagrada* (Lorca, Múrcia), jaciment que també correspon a una cova d'enterraments col·lectius amb unes datacions molt similars a les del Migdia.

Sense dubte, els avanços més notoris en el coneixement de la cova del barranc del Migdia s'han produït gràcies a l'excavació de la sala central, espai que podem definir com la cambra funerària del jaciment. Les cinc campanyes arqueològiques realitzades han permès descobrir restes diverses d'aqueix enterrament col·lectiu format per un ampli conjunt de "paquets" d'ossos que corresponen a diversos individus: hòmens, dones i xiquets.

L'excavació ha donat un nombre mínim de 10 i un màxim de 12 individus, que es van dipositar en distints moments, en paquets o agrupacions diferenciades.

CONJUNT RESTES HUMANES	NÚMERO INDIVIDUS	SEXE-EDAT	Unitat Estratigràfica
I		Adult masculí 35-40 anys	26
II-V	2	Adult femení 30-35 anys	46-47-48-53
	1	Infantil 3-4 anys	
III	1	Adult masculí 30-35 anys	32-35-49-50
	1	Adult femení 18-20 anys	
	1	Infantil 4-5 anys	
IV	1	Adult masculí	34-35-36-37-41
	1	Adult femení	
	1	Infantil	
VI	1	Adult masculí	56
	1	Adult femení	
TOTAL	12	4 Adults masculins	

		5 Adults femenins	
		3 Infantils	

Taula realitzada segons els avenços preliminars de Consuelo Roca de Togores (2016)

S'hi recolliren 1.935 fragments d'ossos humans. El seu estat de conservació, en general, és deficient, en gran part pels processos tafonòmics vinculats a la dinàmica de la cova. Aquesta presenta en l'actualitat activitat hidrològica, sent més accentuada en períodes humits. L'estructura interna de la cova, amb llargs i estrets passadissos, facilita una activa circulació de l'aire, amb un corrent continu. Amb unes condicions similars, en el moment de major activitat del procés d'inhumació de la cova, les restes òssies, fustes i carbons han estat exposades a una important variació d'humitat i temperatura. Aquestes característiques han condicionat negativament la preservació del registre ossi. Aquest deteriorament és més acusat a la zona meridional del vas, en què s'ha pogut constatar que la dinàmica de calcificació ha estat més activa, afectant el substrat arqueològic i el registre material. Els ossos, en general, es troben molt fracturats i erosionats i el seu estat és fràgil.

La gran quantitat d'enterraments dipositats en un espai tan reduït, així com altres factors difícils d'avaluar, fan que siga complicat poder determinar i individualitzar els “paquets” funeraris, o siga, cadascun dels conjunts d'ossos que corresponen a cada enterrament. Aqueixos factors poden ser els propis rituals funeraris, és a dir, la manera de com s'han deixat els paquets, o bé com afecta la col·locació d'un nou enterrament sobre els anteriors. També, hi han altres fenòmens produïts amb posterioritat a estos rituals, que poden alterar o emmascarar l'orde original (processos que anomenem “postdeposicionals”), que s'esdevenen després de realitzar l'enterrament i que poden obeir a causes naturals i casuals, com els caus dels rosegadors o altres factors. I en un últim lloc estaria la utilització d'aqueix mateix espai en moments posteriors per altres finalitats, com ara el possible ús de la cova com a recer de pastors, o lloc d'amagatall.

A la cova del barranc del Migdia sembla però, que els distints i successius enterraments no trastocuen els anteriors “paquets”, o si més no, sembla que els rituals de deposició dels enterraments no mostren aqueixa intenció d'alterar-los. En funció de les observacions de camp i de l'anàlisi de la distribució espacial, hem considerat que les restes es distribueixen en sis «paquets» o agrupacions d'ossos, que s'han enumerat de l'I al VI conforme es documentaven en el procés d'excavació.

Els enterraments del període calcolític solen acompanyar-se d'un “aixovar funerari”, format per objectes i altres materials que es dipositen junt al mort: collars i penjolls d'adornament, vasos de ceràmica, puntes i fulles de sílex tallat, aixols i destrals de pedra polida, instrumental metàl·lic de coure/bronze, ídols d'os o pedra, i altres peces, no sempre fàcils d'interpretar, com són restes òssies de fauna que potser foren els testimonis d'ofrenes càrniques. També a la cova del barranc del Migdia apareixen aquests aixovars: peces de valor simbòlic, ofrenes a les forces naturals o potser a les deïtats, o bé objectes que acompanyaran i facilitaran el trànsit del difunt al més enllà. Aquí són abundants les puntes de sageta de sílex tallat (tretze en total), de diverses formes, però realitzades sempre utilitzant la tècnica del retoc pla, invasor i continu executat a pressió, que afecta les dues cares de la peça. També de sílex tallat són algunes fulletes i asletes i una lamineta que podria correspondre a una possible dent de falç.

El conjunt més nombrós, també el més fragmentat, correspon a les ceràmiques. Vasos fets amb pastes grolleres, amb abundant desgrassant blanquinós, de coccions irregulars i diverses tonalitats. Sembla tractar-se en tots els casos de formes de volum mitjà, més o menys hemisfèriques, sempre obertes, de vora recta lleugerament inclinada cap a dins, i base convexa. Només un fragment presentava decoració; correspon a la paret d'una vas de tamany mitjà que conservava sobre la cara exterior tres motius pintats en roig, sols parcialment conservats, que podem definir com de tipus geomètric, i que recorden els motius angulars esquemàtics que decoren les parets de la sala contigua de les pintures. Aquestes peces ceràmiques contindrien, ben segurament, llet o altres productes que acompanyarien el difunt i servien d'ofrena funerària.

Més escassament, han estat trobades altres peces d'aixovar més singulars: una petita dena de collar discoïdal, caragolets i conquilles perforades usades com collars i diversos fragments de varetes planes d'os. Destaca, el conjunt de tres destrals de pedra polida (dos sobre diabasa i l'altra en pedra

metamòrfica) i un petit aixol de pedra blanca també polida, possiblement sil·limanita, i un punxonet de coure/bronze de només uns 35 mm de longitud, amb un extrem apuntat i secció quadrada i un petit fragment d'un altre.

Tal com hem dit més amunt, és ben complicat definir i individualitzar cadascun dels enterraments. S'ha constatat però, que alguns n'estaven marcats per un o més blocs de pedra calcària, sense treballar, que apareixien col·locats al costat o damunt de l'enterrament.

Els grups humans que varen crear i utilitzar aquesta necròpoli pertanyien al calcolític, període que correspon als darrers moments del Neolític, àmplia etapa que marcarà el final de les cultures dels caçadors i recol·lectors i l'aparició de l'agricultura i la ramaderia. Aquest transcendent canvi començarà a casa nostra a mitjans del VI mil·lenni abans de nostra era, mentre que el calcolític podem situar-lo al III mil·lenni ane, aproximadament entre els anys 2700 i el 2000 abans de nostra era. Les datacions radiocarbòniques (calibrades) obtingudes sobre les restes humanes del Migdia s'emmarquen entre el 2.670 i el 2.250 ane, unes cronologies relativament recents respecte d'altres coves d'enterrament múltiple del territori valencià

Els hòmens que enterraren els seus morts a la cova del barranc del Migdia centraven la seua activitat en l'agricultura, bàsicament cerealística (ordi i blat) i les activitats ramaderes derivades del pastoreig d'ovicàprids. Els seus poblats, de dimensions modestes, estaven situats a la vall, prop dels cultius. D'aquestes ocupacions només tenim escassos indicis arqueològics, tan sols alguns fragments ceràmics, i poc més, recuperats a la vall de Pexet, jaciment arqueològic situat a la part de ponent de la vall que ocupa un suau alteró a la vora de la Barranquera. Les òptimes condicions d'aquest assentament van fer que tinguera una amplíssima ocupació, iniciada probablement al calcolític i que va perdurar, amb solució de continuïtat, en època tardo ibèrica, romana i andalusí. També a la vall de Castelló, situada uns 1500 metres a llevant de l'anterior jaciment, s'han recuperat algunes evidències d'ocupació en aquest període.

Fins al calcolític, són escassos els enterraments d'època prehistòrica documentats al País Valencià; més encara, els pocs coneguts corresponen a enterraments individuals o dobles. És a partir d'aquest moment, quan apareixeran les necròpolis col·lectives en coves que caracteritzen el calcolític valencià. Aquest fet coincideix amb una gran proliferació de poblats en zones planes, la qual cosa indica un important creixement demogràfic i una clara tendència a la sedentarització. L'aparició d'aquests nous rituals funeraris, s'ha d'explicar pel desenvolupament del sentiment de territorialitat, que vincula cada cop més estos grups d'agricultors i pastors amb un territori propi i concret. La necròpoli col·lectiva, on reposen els membres del grup, perpetuarà la seua vinculació al territori.

A l'hora, la similitud que mostren els aixovars dels difunts, amb un registre d'objectes que va repetint-se, així com el fet de no trobar signes diferencials entre els enterraments, fan pensar en grups amb poques diferències socials, però amb un marcat sentiment identitari comú.

Aqueix sentiment de territorialització apareixeria reforçat pel conjunt de pintures rupestres esquemàtiques que guarda el jaciment, situades en un lloc central i rellevant de la vall, un punt singular del Montgó que ha estat durant generacions relacionat amb els ritmes de la societat agrícola tradicional. El barranc del Migjorn (o del Migdia) funciona com un rellotge de sol que marcava i marca el ple del migdia, tal com clarament indica el seu nom. Així, la cova, usada per aqueix grup humà del calcolític com cementeri i espai simbòlic, esdevindria una fita reconeixible de la seua vinculació a la vall i el seu entorn.

Al terme de Xàbia coneixem altres jaciments, també en coves, que han aportat restes humanes i que caldria considerar com a coves d'enterrament. Quasi tots aquests jaciments arqueològics estan situats al Montgó, la gran majoria a la solana. Entre tots hi destaca la cova del Montgó, jaciment amb una amplíssima cronologia, que sembla que va ser utilitzat al període calcolític com necròpoli col·lectiva i on s'han documentat les restes d'un mínim d'11 individus.

A pesar de la seua situació, amagada i de difícil accés, o potser per això, la cova del barranc del Migdia va ser ocupada molts anys després d'haver estat usada com a necròpoli prehistòrica. Van ser però ocupacions eventuais, de curta duració. La primera correspon a un moment no ben determinat que podem situar, en època tardoromana, potser cap al segle V de nostra era. Són pocs els materials d'aquest moment, alguns fragments d'una àmfora d'origen africà i d'altres fragments de ceràmica comuna. Estos materials provenen de la sala central i van ser trobats en les capes superficials de l'excavació.

L'altre moment d'ocupació de la cova es va produir molts segles després, en època andalusina, poc temps abans de la conquesta de Jaume I d'estes terres. La troballa més important d'aquest moment és un conjunt de monedes almohades i altres peces de ceràmica, com ara una orseta amb esmalt turquesa quasi sencera. Sembla doncs, que en aquest moment la cova va servir com amagatall; potser inclús, la ocultació es va produir davant la imminent arribada l'any 1244 dels conquistadors feudals.

----- L'ocupació generalitzada del territori en el II mil·lenni a.n.e.

A finals del III i principis del II mil·lenni a.n.e. s'inicia l'edat del bronze, període que correspon a la darrera fase de la prehistòria. L'escassetesa de dades contrastades relatives als llocs d'hàbitat del període campaniforme impedeix un aprofundiment en l'anàlisi dels mecanismes de canvi envers les societats de l'edat del bronze. És a partir del 2.200 a.n.e. quan comença a documentar-se en el registre una ocupació sistemàtica del territori, palesada en la gran abundància de poblats situats en llocs elevats. El domini de les tècniques constructives en pedra i fang i l'adequació a la topografia de les muntanyes, fan que aquests poblats mostren ja un cert urbanisme, amb abancalaments, muralles i departaments de planta rectangular, sovint disposats als costats d'un carrer central.

Pel que fa a les restes d'estructures, es documenten línies de murs que formen part de sistemes de construcció en terrasses, amb la finalitat d'anivellar el terreny i ampliar la superfície útil de l'assentament, sense que s'evidencien signes de grans estructures defensives. La cultura material incorpora plenament els utensilis metàl·lics, primer de coure i després de bronze (aliatge de coure i estany). La indústria de la pedra tallada queda reduïda, quasi exclusivament, a les dents de falç, peces de sílex tallat que encastades sobre una estructura de fusta formaven una espècie de falç utilitzada per a segar. Pel que fa als tipus d'enterrament, acostumen a ser individuals o amb un nombre escàs d'individus, com s'insinuava en l'HCT, expressió tal vegada d'una jerarquització social incipient. En conseqüència, la imatge tradicional que es va conformar de les societats que poblaren gran part de les terres valencianes, des dels inicis fins ben entrada la segona meitat del II mil·lenni, és la d'una "cultura" molt uniforme, amb una forta personalitat pròpia, i posseïdora d'uns trets característics que la individualitzaven respecte de les societats de la cultura de l'Argar del sud-est peninsular. Actualment, aquella imatge d'uniformitat i simplicitat amb la qual es va definir la cultura del bronze valencià, ha donat pas a una visió de major complexitat i diversitat, on s'evidencia l'existència de fàcies o grups comarcals. Aquest fenomen s'aprecia especialment en zones de contacte amb altres "cultures" com és el cas de les terres de la conca del Vinalopó o la zona d'Alcoi (zones limítrofes amb l'Argar o les societats del bronze manxec).

A diferència d'altres zones del País Valencià on s'han realitzat excavacions sistemàtiques i en extensió de poblats de l'edat del bronze, en el terme de Xàbia i en el conjunt de la Marina Alta no s'ha fet cap intervenció d'aquest tipus. El nostre coneixement del poblament d'aquesta època es basa sobretot en recollides superficials de materials recuperats en prospeccions i en alguna excavació d'urgència. Els petits poblats situats a les cimeres dels

tossals es multipliquen en la zona de Xàbia: el tossal de santa Llúcia, l'alt i el cingle de les Capçades, el Castellet, el cap Prim, la punta del Barranc d'en Bages, el portell de Roger, etc. Tot i això, cal ser prudents a l'hora de valorar la intensitat d'aquest poblament ja que l'alta densitat de poblats podria ser més fictícia que real; pot ser que tan sols uns pocs foren coetanis (Hernández, 1997a). Si ampliem un poc l'escala seguint des de la vall de Xàbia cap a l'interior, observem que els assentaments s'estenen de llarg en llarg de la conca baixa i mitjana del riu Gorgos, ocupant tossals de mitjana altura (rarament superen els 350 metres) però de difícil accés. Se situen prioritàriament a prop de les zones de fons de vall, la qual cosa determina la seua orientació envers tasques agrícoles, controlant les terres més fèrtils i millor comunicades, amb un esquema característic del bronze valencià. Es tracta d'un poblament dispers de petites unitats de població (en molts casos no es pot parlar ni tan sols de poblats) sense que s'evidencien signes de jerarquització a nivell territorial. Aquest fenomen es relaciona amb la rompuda de noves terres en un context d'augment demogràfic i fragmentació de les comunitats camperoles. Es tracta d'un model d'ocupació i d'explotació del territori diferent al del període anterior. Durant el neolític els assentaments se situaven al bell mig de les millors terres de conreu, al costat de cursos d'aigua permanents (agricultura d'aixada). Ara es dona prioritat al control efectiu de les zones de conreu en una agricultura de secà en la que els camps que ja no necessiten d'una atenció constant, tot i que per norma sempre es localitzen a menys d'un quilòmetre del poblat.

Els patrons d'assentament segueixen doncs les característiques definides pel bronze valencià. Tot i això s'aprecien alguns trets diferenciadors com la relativa importància pel que fa a la utilització de les coves, ja siga amb una orientació ramadera o amb un altre tipus de funcionalitat. La perdurabilitat en l'ocupació d'algunes cavitats és un fenomen recurrent en la prehistòria recent de Xàbia i el seu entorn. És el cas de la cova del Montgó, on es documenten materials relacionats amb una ocupació com a lloc d'hàbitat durant l'edat del bronze, potser, vinculat amb algun poblat de les rodalies (santa Llúcia o la punta del barranc d'en Bages). De tota manera la cova del Montgó té les característiques apropiades per a poder convertir-se en un lloc d'hàbitat (dimensions, aigua, etc.) sense haver de dependre d'altres poblats. La presència de dents de falç, mans de morter, formatgeres, abundants restes de ceràmica, amb presència de fragments que podrien pertànyer a vasos d'emmagatzematge, ens estan dibuixant una realitat molt més complexa a l'hora d'aproximar-nos a les pautes de poblament d'unes comunitats que ja havien adoptat l'economia de producció com a manera de vida exclusiva.

De la mateixa cova del Montgó procedeix un objecte de difícil interpretació però que podríem vincular a l'edat del bronze tot i la mancança de referències estratigràfiques. Es tracta d'un cilindre d'ivori decorat amb línies incises: triangles reblerts de punts en la part superior, dues petites bandes que emmarquen unes ziga-zagues en la part inferior i una banda estreta decorada amb una línia de punts en la zona medial. Es podria tractar d'un recipient o tal volta un cilindre que servia de decoració d'algun objecte de fusta. L'absència d'informació addicional implica la seua imprecisa cronologia. Hi ha

paral·lelismes a l'Europa Central en un jaciment hongarès datat en 1900 a.n.e. però les influències més clares el vinculen a moments més recents, en la cultura italiana dels *terramara*, a la vall del Po o a les Illes Balears, continuant uns vincles que ja s'havien encetat en períodes anteriors (López Padilla, J.A. i Hernández Pérez, M.S., 2011)

L'aprofitament dels productes secundaris de la cabana domèstica adquirien un paper destacat en la subsistència dels grups. L'explotació ramadera dels vessants del Montgó sembla que eren un complement important per a l'economia dels grups que poblaren la zona. En aquest sentit, cal interpretar la troballa de diversos materials ceràmics propis de l'edat del bronze en algun abríc com la balma de la Solana del Montgó, utilitzat fins a temps recents com a corral i que podria haver estat ocupat de manera estacional o temporal. Uns altres exemples d'un ús relacionat amb les tasques quotidianes i l'emmagatzematge els trobem a la cova del Fardatxo (Teulada) o la cova de les Meravelles (Xaló), entre d'altres.

En aquestes cavitats, relacionades d'una forma o altra amb una dinàmica ocupacional, no hi ha evidències clares d'un ús funerari, aspecte conegut de forma molt parcial en la zona d'estudi, i en general en tot el territori valencià si ho comparem amb l'abundància d'informació del període eneolític anterior. Les informacions disponibles indiquen l'existència de tot un seguit de petites cavitats i esquerdes de llarg en llarg del massís del Montgó on es documenten soterraments, fet relacionat amb la pervivència d'unes tradicions fortament arrelades des del neolític. Nogensmenys s'intueixen canvis en alguns costums com l'adopció dels soterraments individuals o dobles. Alguns possibles exemples, que hem de considerar amb reserves pel fet que desconeixem la seua adscripció cultural i/o cronològica, són la coveta del Montgó, la coveta Oest del Cingle de la Solana del Montgó, la coveta Est del Cingle de la Solana del Montgó, totes tres al terme de Xàbia, i d'altres com la coveta del Barranc de l'Hedra, les coves de la penya de l'Àguila, o la cova Ampla, ja dins el terme de Dènia, orientades a la conca del Girona. Aquesta concentració posa de manifest la forta càrrega simbòlica que devia tindre el massís del Montgó per a les societats del II mil·lenni a.n.e., evidenciada també en moments anteriors i posteriors, tot actuant com una mena de panteó funerari de caràcter comarcal.

La funció funerària ofereix menys dubtes pel que fa a la cova del Montgó i a la cova de la Rabosa, tot i que la mancança d'excavacions sistemàtiques fa que la forquilla cronològica abrace des de moments finals del neolític fins a l'edat del bronze. D'aquests dos jaciments provenen diverses restes humanes que estan dipositades entre el MARQ (Museu Arqueològic d'Alacant) i el Museu Arqueològic i Etnogràfic Soler Blasco de Xàbia. De la cova del Montgó es conserven les restes d'almenys nou individus, cinc adults i quatre infants. De la cova de la Rabosa es conserva un crani complet i diversos fragments d'esquelet post-cranial corresponents a un adult d'entre vint i vint-i-cinc anys i restes de dos infants, un de dos anys i l'altre d'entre deu i onze anys. De l'estudi antropològic d'aquestes restes, així com d'altres provinents de les diferents coves d'enterrament de la Marina Alta (Soler i Casabó, coord., 2017), s'infereix que no s'exclouria ni per sexe ni per edat en els enterraments, ja que

es constata la presència d'individus infantils en contextos funeraris. Aquest fet evidencia el reconeixement social que assolien els infants dintre de la comunitat. Un altre fet que es desprèn de l'estudi antropològic de les restes humanes i que ens ajuda a esbrinar la relació d'aquestes poblacions amb el medi, és l'anàlisi dels marcadors ossis indicadors d'activitat física. Aquests marcadors s'han detectat en un calcani de l'home adult de la cova de la Rabosa, i podrien estar relacionats amb la mobilitat de l'individu, recurrent llargues distàncies en un terreny accidentat, fet que ens remet a les activitats pastorívols d'aquestes societats (Soler i Casabó, coord., 2017).

Un altre grup de cavitats són les ubicades en els penya-segats propers a la costa, normalment de reduïdes dimensions i caracteritzades per l'escassa cultura material representada, combinat amb l'existència de restes de malacofauna. L'ocupació d'aquests indrets podria posar-se en relació amb l'explotació d'un recurs econòmic específic com és el medi marí i que segurament devia tindre un caràcter esporàdic i/o estacional. És fàcil suposar que devien estar vinculats a un altre emplaçament en poblat en la rodalia. Són representatives d'aquest tipus d'assentament la cova de la Mina (amb reserves) al cap Negre, situada en l'àrea del poblat del cap Prim, o les coves Santes i la cova Negra al cap de Sant Antoni, en l'àmbit de l'assentament de santa Llúcia tot i que no siga possible verificar-ne la coetaneïtat entre aquests jaciments.

Aquesta explotació dels recursos marins dels penya-segats ha estat una constant en les comunitats prehistòriques que sovintejaren la zona costanera de la Marina. Caldria doncs replantejar-se la idea del caràcter marginal respecte de la utilització de les coves al llarg del II mil·lenni a.n.e.. Es tracta d'una opció més, dintre dels esquemes organitzatius dels diferents grups, en un sistema productiu tendent cada cop més a l'especialització, fet que s'apreciarà amb més claredat durant el bronze tardà. De les coves Santes, en el vessant meridional del cap de Sant Antoni, procedeix, a banda de ceràmiques fetes a mà de l'edat del bronze típiques d'aquest període, fragments de molins barquiformes, el que, afegit a les bones condicions d'habitabilitat de la cavitat i la disponibilitat d'aigua dolça durant tot l'any a la cova, podria ser indicatiu d'una ocupació amb certa estabilitat. Els motius pictòrics en pigment de color roig presents en una de les cavitats que formen el conjunt de les coves Santes ens aporta una altra visió, la simbòlica, de la qual devien participar els grups que freqüentaren el massís del Montgó durant l'edat del bronze, com ja ho feren en temps anteriors (Casabó, 1997).

Fa l'efecte, doncs, que la conca del Gorgos i per extensió les terres de la Marina Alta queden en certa manera en la perifèria del bronze valencià, ocupant els seus teòrics límits meridionals tot i que mantenint característiques generals de la cultura material i la dinàmica ocupacional. Els contactes amb l'entitat argàrica s'albiren en determinades evidències de la cultura material, probablement degudes a les xarxes d'intercanvi entre elits. Els materials ceràmics presenten algunes variants tipològiques respecte de les formes típiques del bronze valencià, amb major presència de perfils carenats i absència d'altres ben característiques com els vasos geminats (Simón, 1990). El metall, tot i no ser excessivament abundant, sembla confirmar, a pesar del

tòpic, el gradient sud-nord quant al nombre d'evidències documentades (Hernández, 1997a). A l'igual que succeeix en l'Alt Vinalopó, la plata no pot explicar-se sense contactes amb l'Argar. L'espiral procedent de la Penya del Cingle (Pedreguer), conservada al Museu de Xàbia, recorda les quatre trobades en la necròpoli de san Antón a Oriola (Simón, 1998). El punyal amb escotadures procedent del dipòsit de la coveta del Flare de la partida de Cap de Martí (Xàbia) també sembla seguir, segons J. L. Simón, el model d'algunes alabardes de l'àrea del sud-est en el II mil·lenni a.n.e., en funció de la presència d'una nervadura central, inexistent en contextos més septentrionals (Simón, 1987).

Arqueologia del cap Prim. Notícia preliminar sobre la campanya d'excavacions de l'any 2018

Joaquim Bolufer Marqués, Museu de Xàbia

Marco Aurelio Esquembre, Arpa Patrimonio

El cap Prim és un jaciment ben conegut per a la investigació arqueològica. Esmentat des dels anys vint del segle passat, les notícies publicades no concretaven però l'adscripció cronològica i cultural de l'assentament. Així, en una de les exploracions més antigues, feta per J.Senent l'any 1929, en parlar del cap Prim, que ell denomina *Cabo de San Martin*, deia que pertanyia a «.. *la época de los metales...*». Treballs posteriors parlaven inclús de la troballa de «*fragmentos de ceramica ibérica y romana*», uns materials que potser farien referència a la propera illa del Portitxol.

La singular ubicació del jaciment, sobre el caramull i les vessants del cap Prim, accident geogràfic que defineix pel sud la badia de Xàbia i tanca pel nord la petita badia del Portitxol, li confereixen una especial rellevància, amb un enorme control visual de la costa i una situació immillorable pel que fa a les rutes marines i al comerç de cabotatge.

L'entorn del cap Prim és ric en jaciments arqueològics de diversa cronologia. Els vestigis més antics es situen a la cova de l'Or, una gran cavitat que travessa de sud a nord el cap Negre i entre els seus regirats sediments s'han trobat algunes restes que podem situar en les primeres etapes del neolític, entre el VI i V mil·lenari abans de nostra era. També de la prehistòria, segurament d'un moment posterior, són uns pocs fragments de ceràmiques fetes a mà recuperades a la cova de Mina, un jaciment situat sobre la paret nord del cap Negre, que coneixem per les referències de J.Segarra (1985). També a l'illa del Portitxol hi va haver una ocupació d'època prehistòrica, ben segurament relacionada amb l'assentament del cap Prim, tot i que les restes més nombroses corresponen a l'època romana.

Junt als jaciments terrestres, el fons marí que envolta el cap Prim és ben ric en troballes. S'hi han localitzat àmfores i altres materials amb una àmplia cronologia que s'inicia als segles VIII-VII a.n.e., amb algunes àmfores fenícies. Hi destaquen les nombroses àncores localitzades al Portitxol, concentrades sobretot al sud-oest de l'illa, amb alguns exemplars de pedra que podrien ser els antics testimonis de contactes comercials per via marítima en aquesta zona.

D'entre tots estos jaciments, només al cap Prim s'ha fet una intervenció arqueològica. La campanya es va desenrotllar a la tardor del 2018, una curta intervenció que es va centrar en tres sondeigs de diverses dimensions que afectaren una superfície total aproximada de 37 metres quadrats. Tots tres estaven situats sobre la part superior i plana del cap i en la vessant nord-est, entre els 50 i els 60 metres d'alçada sobre el nivell del mar.

Ja fa anys, que l'estudi dels materials arqueològics recuperats en superfície al jaciment -molts dels quals estan dipositats al Museu de Xàbia- i altres característiques de l'assentament, ens indicaven que érem davant d'un poblat de l'edat del bronze; un llarg període històric de finals de la prehistòria, que ocupa quasi tot el segon mil·lenni abans de la nostra. Algunes de les ceràmiques trobades al jaciment, mostraven unes característiques i unes decoracions que feien pensar als investigadors, que el poblat del cap Prim havia tingut el seu principal desenvolupament en etapes avançades d'aqueix període, una etapa coneguda com el bronze tardà-final que ocuparia la segona meitat del segon mil·lenni abans de la nostra.

La campanya d'excavacions del passat any 2018, ha mostrat que aqueixos materials del bronze tardà-final presenten un percentatge molt minso dins el registre arqueològic del cap Prim, i sembla que

l'ocupació del poblat en eixe període correspondria únicament a la darrera etapa de l'assentament, és a dir, els nivells superiors o més superficials; justament els estrats més afectats per l'erosió i dels quals, almenys en les zones ara excavades, no se'n conserven estructures. Junt amb això, els primers resultats ens indiquen que l'assentament presenta una major complexitat del que havíem previst; la seua potència estratigràfica és d'un metre com a norma general, sent important aquesta dada, ja que permet suposar de la presència d'estructures d'habitació, de manera que podríem valorar i estudiar el seu urbanisme.

La limitada superfície dels sondeigs i l'escassa durada de la intervenció -per la qual cosa no hem pogut documentar tota la seqüència estratigràfica a les àrees excavades-, no ens ha permés identificar cap habitacle del poblat. La presència de nombrosos blocs de pedra calcària de dimensions mitjanes apareguts als sondeigs, procedents dels murs i altres estructures de l'assentament, així com l'aparició de fragments de toves (blocs de fang pastat i assecat al sol), ens permeten pensar en una arquitectura de murs de blocs de pedra travats amb terra, que formarien sòcols o basaments més o menys alts, sobre els quals es construiria amb toves. També l'excavació ha aportat alguns fragments d'enlluïts de fang que servirien per cobrir els paraments dels murs i potser els sostres.

Tot i l'escassa superfície excavada, el registre material recuperat ha sigut prou abundant. Han estat 440 el total de peces inventariades, incloent fragments de ceràmica, materials lítics i malacofauna (la fauna terrestre, no molt abundant, encara no ha estat catalogada). El conjunt més nombrós correspon al material ceràmic, compost per unes poques formes tancades i un predomini absolut de les formes obertes. Hi són presents safes, escudelles, plateres i olles; amb algunes peces carenades. També s'han documentat formes mitjanes/grans, que corresponen a contenidors o recipients d'emmagatzematge. Pel que fa a les vores, en predominen les exvasades junt amb algunes entrants. Hi ha abundants formes de tendència esfèrica o semiesfèrica i en major mesura els el·lipsoides verticals o semi-el·lipsoides. Dins el conjunt destaca la presència de fragments carenats en el punt mitjà o a la part superior de la peça. Els colls són exvasats, cilíndrics o escanyats.

L'element més comú entre els motius que podem considerar decoratius, són els mamellons, les llengüetes i diverses anses. No obstant, hem de destacar diversos fragments decorats: una vora exvasada amb decoració de Boquique al llavi i un fragment de vas amb decoració incisa conformant un motiu triangular al coll que emmarca un profús puntejat. Cal destacar, que aquest fragment CAPX19 UE 102.29, pega amb un altre fragment (2338 A) dipositat al museu; fragments que formarien part de la gerreta 2356 A, recollida per J.Segarra als anys quaranta del segle passat, caracteritzada per una decoració pròpia de l'horitzó de Cogotas I.

Pel que fa a les pastes, varien des de les textures grolleres, a aquelles amb desgreixant petit i de fàbrica fina amb acabats allisats i brunyits.

Dins el registre material també s'ha documentat una dent de falç de gran format, mans i cossos de molí, allisadors i afiladors, adorns sobre malacofauna i empremtes de fang pertanyents a restes de les construccions o habitatges. Cal destacar un fragment de con de fang molt característic, amb paral·lels en els jaciments d'Orpesa la Vella (Orpesa, Plana Alta) i Cabezo Redondo (Villena, Alt Vinalopó), de cronologia molt similar. Ben nombroses han estat les troballes de molins barquiformes de pedra per a la molta del gra. Aquestes peces apareixien disperses o reutilitzades com a material de construcció, quan ja havien estat rebutjats del seu ús principal. L'alta concentració de molins i la presència de dents de falç, ens indica, que junt amb d'altres activitats com la metal·lúrgia, o les activitats pesqueres, la base econòmica de l'assentament seria l'explotació agrícola de l'entorn.

Dels tres sondeigs, només el III, de 5 m² de superfície, va ser excavat quasi íntegrament, arribant des de la superfície fins al nivell de la roca de base. Aquí es van documentar dos fases en la vida del poblat. El més antic, assentat sobre la roca natural de base, i un altre superior que es situava uns 35 cm -aproximadament- sobre l'anterior. Al moment més antic correspondria el possible basament d'un mur de blocs de pedra calcària i orientació sud-oest / nord-est. El següent moment estava representat en aquest sondeig per un nivell de sòl, amb dos refaccions, que mostrava clares evidències d'haver suportat un foc intens, que estava relacionat amb l'aparició de les restes d'un possible cresol de fang per a la fundició de metalls. Sembla que aqueix sòl, que tenia una extensió molt reduïda, correspondria a un espai vinculat amb el treball metal·lúrgic del coure / bronze fet al poblat, potser un forn de fundició. També relacionat amb el treball dels metalls, l'excavació del sondeig III va proporcionar dos motles de fosa de

pedra arenisca per a varetes de bronze, així com un altre motle, aparegut en el sondeig I, que serviria per a la fabricació de peces similars.

Com ja hem dit, la ubicació del jaciment del cap Prim seria clau en la funció d'aquest assentament de finals de la prehistòria. L'aparició de diverses evidències en la manipulació i manufactura de peces metàl·liques, com són els motles apareguts a l'excavació de 2018 o un altre recollit pel mestre Segarra al segle passat, els fragments de bronze i galena i altres evidències exposades més amunt, ens fa pensar en aquest jaciment com un punt en l'escala de les rutes de cabotatge dedicades a la distribució i comerç dels metalls, connectat, potser, amb altres poblats amb una ubicació i característiques similars, com podria ser l'Illeta dels Banyets (El Campello, l'Alacantí), o d'altres més llunyans com Orpesa la Vella (Orpesa, Plana Alta).

L'excavació de l'any 2018 ha aportat dos datacions radiocarbòniques (C14) recollides al sondeig número 3, en els nivells inferiors. Les mostres corresponen a sengles fragments de carbó de dos nivells diferenciats, relacionats directament i indirectament amb l'estructura de combustió que definim com forn.

Beta-527.584-CP18.UE308	3350	+	BP	1695-1600	Cal	BC	(3644-3549)	Cal	BP
Beta-527.076-CP18.UE309	3470	+	BP	1894-1687	Cal	BC	(3843-3636)	Cal	BP

Aquests primers resultats ens situen en l'àmbit cronològic del bronze tardà. Aquest període cultural té com a referent els jaciments ja esmentats de Cabezo Redondo, l'Illeta dels Banyets i Orpesa la Vella. Destacant d'aquests dos últims pel seu caràcter costaner.

És important destacar que els jaciments damunt esmentats, Cabezo Redondo i Orpesa la Vella, com ara el cap Prim, tenen com a característica comuna, la importància dels treballs metal·lúrgics.

Les primeres dades obtingudes en aquesta campanya d'excavació ens han confirmat l'horitzó cronològic, i malgrat que la intervenció ha afectat una reduïda superfície de la mateixa, aquests sondejors ens ha permès observar que hi ha una gran complexitat i una major potència estratigràfica de la qual en un primer moment teníem previst. La complexitat de les estructures observades així com la seua potència ens permet preveure que les futures campanyes aportaran una informació vital per a l'estudi i coneixement d'un període cultural com és el bronze tardà, fonamental per al coneixement de la prehistòria recent.

Les dades que acabem d'exposar són només les primeres impressions obtingudes durant els treballs d'excavació al cap Prim, així com d'altres notícies i estudis que ja posseïem sobre el jaciment. Hem començat ara l'estudi exhaustiu de les dades recollides a l'excavació: les escasses estructures registrades i el volum, relativament important, de materials arqueològics. Materials lítics (dents de falç en sílex, motles, molins barquiformes, etc.), fauna i malacofauna, i especialment les nombroses ceràmiques, que presenten una gran diversitat formal d'acord amb el període de l'edat del bronze. Un avanç preliminar ens permet definir la possible existència de dos moments cronològics, el primer, entorn al bronze tardà-final, escassament representat, que es caracteritza per les ceràmiques amb carenes i alguns fragments amb decoracions incises i impreses que correspondria als nivells superficials del jaciment, molt afectats per l'erosió, del qual no se'n conserven estructures, almenys en els sectors ara excavats. I un segon moment que presenta una varietat formal menys acusada i l'absència de motius decorats (fins al moment), que pot indicar una cronologia una mica més antiga.

El bronze tardà i final. Noves estratègies en l'ocupació del territori.

A principis dels anys 80 del segle passat M. Gil Mascarell va abordar la sistematització del trànsit entre l'edat del bronze i la cultura ibèrica en terres valencianes i va definir l'horitzó cultural del bronze tardà, que va servir de nexa entre les darreres manifestacions del bronze valencià i els inicis del bronze final. El bronze tardà (1500 – 1250 a.n.e.) és paral·lel amb el període homònim

de la zona del sud-est de la península Ibèrica, i amb una implantació desigual a nivell geogràfic en el País Valencià. S'observa una major concentració en la zona meridional, més pròxima al que havia estat el nucli argàric amb jaciments com ara l'illeta dels Banyets (El Campello), Tabaià (Asp) o Cabezo Redondo (Villena), i una densitat menor en altres àrees més septentrionals, com el poblat de tossal del Castellet (Castelló) o la Peladilla (Requena) per posar uns exemples. Aquesta fase tardana de l'edat del bronze es caracteritza per la presència en els jaciments d'elements atribuïbles a influències «mesetenyes» en la seua fase Cogotas I (Delibes i Abarquero, 1997; Hernández, 1997a). Es tracta d'un corrent cultural format per grups originaris de la *submeseta* nord dedicats probablement a la ramaderia transhumant que van difondre en els seus desplaçaments uns tipus ceràmics específics: bols i escudelles carenades de vora vertical, amb un acurat tractament de les superfícies i una profusió de motius decoratius. En una primera fase predominen les decoracions incises, amb ziga-zagues o petites espigues com les que es poden apreciar en ceràmiques de l'assentament del cap Prim (Xàbia). La fase de plenitud de l'horitzó de Cogotas I, coincideix amb l'auge de la tècnica del "boquique" (també anomenada de punt i ratlla), els puntejats i l'aparició de l'excisió, tècnica consistent en extraure una part de la pasta del vas quan el fang encara està tendre.

En aquests moments es generalitza l'ús del coure i el bronze; en l'assentament xabienc del cap Prim s'ha constatat l'activitat metal·lúrgica amb diversos motlles de fosa per a cisells i punxons, així com nòduls de coure. La qüestió és esbrinar si aquestes variacions en la cultura material, comporten uns altres tipus de canvis a nivell socioeconòmic i en els models d'ocupació del territori. En el baix Gorgos es localitzen diversos assentaments que podem enquadrar en aquests moments del bronze tardà i inicis del bronze final. Cap Prim, Santa Llúcia i el tossalet d'Arnau (Poble Nou de Benitatxell) són els jaciments representatius d'aquest període als quals possiblement cal sumar els nivells corresponents a l'edat del bronze descoberts en l'excavació d'urgència duta a terme en el carrer Santa Marta l'any 1995, dintre del nucli urbà de Xàbia i que el seu excavador, Alberto González, situa en el bronze final.

Podem entreveure una sèrie de variables que incidiran en els patrons d'assentament i seran indicadores d'un nou model d'explotació del territori. Aquest canvis respecte del període anterior, estan motivats per unes transformacions que formen part d'un procés a major escala, observable a nivell macroregional i amb un abast fins i tot mediterrani.

- *Una disminució en el nombre de poblats.* La imatge d'un poblament dispers de petites entitats disseminades ocupant d'una forma més o menys uniforme el territori de tota la vall del Gorgos es trenca i s'abandonen la major part dels assentaments. Aquest fet s'aprecia especialment en la conca mitjana del riu Gorgos, en el marc d'unes transformacions detectades per diversos autors en altres zones com el Vinalopó, on s'observen processos de concentració poblacional al voltant d'un determinat assentament com Cabezo Redondo (Villena) o les comarques terolenques del Sistema Ibèric en el transit del bronze ple al bronze tardà. S'ha indicat en alguna ocasió la incidència que podrien

haver jugat les condicions ambientals, tot i no ser determinants, en tot aquest procés. En aquest sentit, s'ha posat en relació un esdeveniment com l'erupció del volcà Thera, a les Cíclades, amb un període de refredament global que podria haver afectat als sistemes productius d'unes comunitats agrícoles amb una tecnologia primitiva (Ruiz Gálvez, 2001).

- *El desplaçament del centre de gravetat del poblament cap a la zona costanera.* Els jaciments se situen en els voltants de la costa (santa Llúcia, tossal d'Arnau, Xàbia nucli urbà) o directament en ella (cap Prim). Aquest fenomen també es dona en l'àmbit del Vinalopó, on les conques mitjana i baixa guanyen en influència, amb la qual cosa caldria relacionar la reocupació del poblat del l'illeta del Banyets durant el bronze tardà. Apareixen en aquests moments una sèrie d'enclavaments situats en llengües o promontoris que s'endinsen en el mar i que serveixen de referència a la navegació al llarg de tot el litoral: el cap Prim, l'illeta dels Banyets, Cala del Pino (la Manga del Mar Menor) i Punta de Gavilanes (Mazarrón) en la costa murciana, Orpesa la Vella (Orpesa, Castelló). Tot plegat sembla indicar una proliferació de les relacions comercials en el marc de l'auge de l'hegemonia micènica en el Mediterrani i l'existència d'uns circuits comercials més amplis no circumscrits únicament a la navegació de cabotatge. Aquests indrets costaners com el cap Prim hagueren pogut funcionar com a punts neutrals d'intercanvi, pel seu caràcter físic i simbòlic d'un espai intermedi entre el mar i terra ferma.

- *Hi ha evidències d'un major grau d'especialització laboral.* En aquest sentit cal entendre la generalització de les activitats metal·lúrgiques, tot i que semblen circumscrites a un àmbit local. El cap Prim actuaria com a punt d'avituallament de mineral o ferralla provinent del centres productors meridionals i com a posterior difusor cap a l'interior d'objectes manufacturats, tècniques i modes (Simón i Esquembre, 2001). La vall del Gorgos funcionaria, doncs, com a possible via de penetració. En aquest sentit, es pot explicar la presència d'ornaments metàl·lics amb composició estannífera al jaciment de Beni Sid, a la vall d'Ebo (Simón, 1995, 1997). El motlle d'arenisca per a fabricar cisells, un fragment de serra, així com les restes d'escòria i un possible fragment de tovera, documentats al cap Prim o un punyal de reblons i un fragment de destral trobat a santa Llúcia son indicatius de l'assumpció plena de la metal·lúrgia per aquestes comunitats. Signes d'aquestes activitats especialitzades els trobaríem en l'àmbit de la terrisseria on s'observa clarament una diversitat en les produccions, unes dedicades a la vaixel·la de cuina, d'acabats menys acurats i un altra amb superfícies molt ben tractades, pastes depurades i fines decoracions. En el tossalet d'Arnau també sembla documentar-se l'existència d'una activitat tèxtil, com ho demostra la troballa d'una peça de forma cilíndrica de fang cuit, possible contrapès de teler, amb paral·lelismes a nivell tipològic amb altres semblants del Cabezo Redondo i situades cronològicament en el bronze tardà (Simón i Esquembre, 2001).

Una major variabilitat en la tipologia dels emplaçaments, que paradoxalment contrasta amb la disminució del nombre d'assentaments abans esmentada. Al costat de poblats en altura, que possiblement ja havien estat ocupats en la fase anterior (Santa Llúcia, tossalet d'Arnau), en trobem d'altres amb una ubicació

clarament vinculada a noves estratègies des del punt de vista socioeconòmic i tal volta polític, com és el cas del cap Prim, amb una evident vocació marítima. Per una altra banda, i sense descartar la possibilitat de l'existència durant el bronze ple de poblats en zones planes –absència que pot relacionar-se amb la dificultat d'identificar-los en el registre-, és en aquests moments finals de la seqüència on cal situar l'assentament localitzat al carrer Santa Marta de la vila de Xàbia (Bolufer, 2004b). La importància d'aquest jaciment ve marcada, a banda del registre material i les estructures d'habitació documentades, pel fet de tractar-se de la primera ocupació coneguda a l'actual nucli urbà de Xàbia, la qual es remunta a l'edat del bronze. Entre els materials dipositats al Museu de Xàbia trobem formes típiques de moments avançats (bases planes, escudelles amb la vora cap a fora) i evidències d'activitats metal·lúrgiques (fragments d'escòria). Si bé l'emplaçament se situa en la part alta de la vila de Xàbia, la seua ubicació cal vincular-la amb una dinàmica diferent a l'observada en els jaciments enclavats en zones elevades de difícil accés. Si a tot plegat li afegim la probable perdurabilitat en la freqüentació de la cova del Montgó en aquests moments, la imatge que se'ns presenta és la d'una menor dependència respecte a la ubicació dels poblats en zones altes i una major diversificació a l'hora de triar els llocs d'hàbitat i activitat.

Desconeixem pràcticament tot al voltant de la caracterització de les comunitats que poblaren la Marina Alta en general, i la vall del Gorgos en particular, en el període del bronze final, des de vora 1200 fins a 700 a.n.e.. Els escassos però importants materials provinents de l'excavació del carrer Santa Marta a Xàbia i de la cova del Montgó potser no es poden emprar per a fer una ordenació cronològica del període, però sí que ens donen alguna pista pel que fa a la dinàmica de les poblacions de l'àmbit xabienc en els moments finals de l'edat del bronze. Un vas provinent de la cova del Montgó de base plana i vora exvasada està tipològicament vinculat a ceràmiques del corrent cultural dels Camps d'Urnes (Simón, 1987, 1997). Aquesta cultura té el seu origen a centre-europa i estava formada per petites famílies d'agricultors i ramaders que s'expandiren cap al sud d'Europa cercant les terres més idònies per als seus cultius, així com pastures per als ramats. A més a més, aquests grups podien elaborar productes ceràmics, metàl·lics i tèxtils. La ceràmica continuava fent-se a mà, però s'utilitzen noves tècniques i motius decoratius, tot aconseguint-se un tractament de les superfícies i una perfecció en els acabats desconeguts fins al moment. És característic el seu ritus funerari, consistent a cremar el cadàver i dipositar-ne les cendres de les restes òssies dintre d'una urna que es soterrava en petits clots excavats en el sòl. Els materials del carrer Santa Marta dipositats al museu de Xàbia apunten en la mateixa direcció. Entre ells bases planes de taló, vores cap a fora i algun vas amb perfil en "S" marcat, pastes de bona qualitat i acabats acurats, trets tipològics que remetent clarament a influxos septentrionals. Materials relacionats amb els CCUU els trobem en indrets tan meridionals com el Campo de Vera al nord-est de la província d'Almeria, vinculats a contextos funeraris (Lorrio, 2009-2010). Aquests influxos també es detecten al sud de la província d'Alacant, amb més intensitat al nord del Vinalopó, on se situen jaciments amb nivells del bronze final com Tabaià (Asp), Caramoro II (Eix) i la Mola d'Agres ja més al nord, però també presents al sud del mateix riu i en la zona del Segura amb jaciments com ara Saladares

(Oriola), barranc del Botx i Penya Negra, ambdós a Crevillent (García Borja, P. I Pérez Jordá 2012). Els primers materials vinculats als influxos del Mediterrani oriental es documenten cap a mitjans del segle VII a.n.e.. Aquests influxos vénen marcats per l'aparició de produccions fenícies al costa de ceràmiques fetes a mà de tradició local en poblats com l'Alt de Benimaquia a Dénia, o la Plana Justa a Xàbia. Sembla que en moments finals del II mil·lenni el cap Prim i la resta d'assentaments del baix Gorgos s'abandonen, així com l'illeta del Campello, coincidint o succeint en poc temps al col·lapse de Cabezo Redondo (Villena).

Aquest fet podria estar relacionat amb la decadència dels centres micènics i la reorganització dels circuits comercials mediterranis vinculats directament o indirectament amb ells, així com amb noves dinàmiques en l'ocupació del territori, ja en els darrers moments de l'edat del bronze (Jover i López Padilla, 2005). Uns altres emplaçaments prengueren el relleu, com és el cas de l'assentament proto-urbà de Penya Negra a Crevillent, en un context on el centre de gravetat pel que fa als fluxos comercials es desplaçà a l'Andalusia occidental i el món atlàntic, mantenint-se les influències centreeuropees abans esmentades. Es posa de manifest la importància que assoliren els corredors del Vinalopó i del Segura en les xarxes d'intercanvis de productes i idees al final de l'edat del bronze i de les quals, sense dubte, participaven les terres de la Marina Alta i l'àrea xabienca, relacions que ja albiràvem al neolític. Esperem que noves troballes i la publicació d'algunes que s'estan duent a terme a hores d'ara, ens aporten dades addicionals de l'abast del poblament durant els moments finals de l'edat del bronze a la nostra comarca. Aquestes societats del bronze final, juntament amb les innovacions i els canvis culturals portats pels colons fenicis des del Mediterrani oriental a partir de la segona meitat del segle VII a.n.e., van configurar la denominada cultura ibèrica i l'inici dels temps històrics.

GLOSSARI

AIXOVAR: Conjunt d'objectes que apareixen amb freqüència en els enterraments prehistòrics associats a les restes humanes. Entre aquestes troballes hi ha elements d'ús personal com ara denes de collar, braçalets, botons o armes. També apareixen sovint al costat del mort ídols i recipients ceràmics, ofrenes que es relacionen amb un determinat ritual funerari.

ANTRACOLOGIA: Anàlisi dels carbons de llenya recuperats en els jaciments arqueològics. Els objectius d'aquesta disciplina són el coneixement de les formacions vegetals del passat i la seua evolució diacrònica. D'aquesta manera es poden reconèixer les possibles transformacions degudes a causes naturals o antròpiques. També té com a objectiu l'estudi de l'explotació dels recursos forestals, relacionat amb l'explotació del combustible, així com els usos de la fusta per a la construcció o la fabricació d'eines.

ARGAR, EL: Cultura prehistòrica de l'Edat del Bronze vigent entre 1500-1000 aC. Nom derivat del poblat del Argar, al terme d'Antas (Almeria). El focus original se situa en el sud-est peninsular i la seua àrea d'influència ocupa una zona que comprèn aproximadament les províncies de Granada, Almeria, Murcia i Albacete, i entra fins el sud del País Valencià (jaciments el Cabezo Redondo a Villena, de San Antón a Oriola, Laderas del Castillo a Callosa de Segura, i més al nord l'Illeta dels Banyets al Campello). En són característiques de l'Argar: els poblats fortificats en llocs alts, les tombes d'una o dues persones sota les cases, en gerres o cistes, la metal·lúrgia del coure i del bronze (també s'hi treballà l'or i l'argent), les falçs de sílex i la ceràmica llisa. L'origen i el final d'aquesta entitat cultural són molt mal coneguts.

ASCLA: Instrument paleolític de pedra (generalment sílex) que s'obtenia picant un nòdul fins que se'n despenia un fragment.

ATZAGAIA: Llança curta usada com a arma llancívola. En el paleolític superior apareixen objectes d'ós considerats puntes de dites armes. Aquestes puntes, les quals presenten una extremitat aguada oposada a una zona adaptada per a l'emmanegament, són denominades atzagaies pels prehistoriadors.

AURINYACIÀ: Període tecnocultural del paleolític superior arcaic datat entre els 35 000 i 25 000 anys. Comprèn els primers conjunts materials associats a l'arribada de l'home modern a l'Euràsia occidental. El nom deriva d'una balma situada en el poble francès d'Aurinyac en el departament de l'Alta Garona. L'aurinyacià s'estén sobretot dins l'àmbit geogràfic mediterrani, tot i que s'han localitzat jaciments d'aquesta cronologia en d'altres indrets extramediterranis. L'equipament instrumental es caracteritza per l'estandarització d'una talla laminar petita, puntes de dors i puntes d'os de base fesa.

BOQUIQUE: Per ceràmica de "boquique" es coneix un tipus de ceràmica prehistòrica decorada a base d'incisions curtes, múltiples, tangents i alineades. Aquesta tècnica també s'anomena de "punt i ratlla", per causar l'efecte d'estar realitzada a base de punts fets en l'interior d'una línia incisa. La ceràmica de "boquique" ha personalitzat quasi exclusivament l'horitzó de cogotas I, el qual dona nom al conjunt de comunitats assentades en la Meseta durant el bronze final. No obstant això, com proposen diversos investigadors, també es pot trobar en altres períodes des del neolític, passant per l'edat del bronze fins arribar a l'edat del ferro.

BRONZE, EDAT DEL: Compren les diverses entitats culturals que es desenvolupen després del calcolític i en les quals es generalitza l'ús dels metalls, principalment el coure. L'aliatge del coure amb l'estany per a formar el bronze, només assoleix importància en moments avançats del període. Les escòries de fosa, cresols i motlles trobats als jaciments ens parlen d'un autèntica metal·lúrgia.

BURÍ: Làmina o ascla que presenta un angle diedre format per la configuració de dues o més extraccions obtingudes mitjançant la tècnica del cop de burí.

CALCOLÍTIC: Període comprès entre els anys 2700 i 2200 ane, segons l'àrea geogràfica, posterior al neolític i anterior a l'edat del bronze, caracteritzada per l'inici de la metal·lúrgia i l'ús del coure.

CAMPANIFORME, VAS: Conjunt de ceràmiques, el recipient més característic dels quals té forma de campana invertida, tot i que també són freqüents els bols i les cassoles. Es tracta de ceràmiques profusament decorades mitjançant impressions o incisions que solen trobar-se en contextos funeraris des de la segona meitat del III mil·lenni ane per àmplies zones de l'Europa occidental, al costat d'altres elements de la cultura material com ara puntes de javelina, punyals de llengüeta fets en coure, botons d'ivori o braçalets d'arquer. La seua difusió ha estat atribuïda freqüentment al desplaçament de reduïts grups humans en relació amb el naixent de l'activitat metal·lúrgica i la circulació de béns de prestigi i el seu intercanvi entre elits.

CARBONI 14: Isòtop radioactiu natural del carboni (C12) que s'acumula en tota matèria viva. La proporció de l'isòtop radioactiu C14 i del C12 és constant en els essers vius. Al contrari, quan un organisme mor, s'inicia la pèrdua de l'isòtop C14 per ser radioactiu. Donat que aquesta desintegració del C14 es produeix d'una manera regular, la mesura de la radioactivitat del carboni contingut en les restes orgàniques trobades als jaciments prehistòrics, ens permet conèixer la seua edat (anys ane). Per una datació més acurada s'utilitzen les corbes de calibratge i els resultats s'acaben de calibrar amb altres mètodes com la dendrocronologia (amb els anells de creixement dels arbres) que permet determinar la mateixa mostra amb els dos mètodes (cal. ane per a les dates calibrades).

CARDIAL: Dit de la ceràmica decorada amb impressions fetes sobre la superfície del vas amb les vores dentades i/o el "natis" de les petxines del gènere *Cardium Edule*. Aquest tipus de decoració ceràmica ha donat nom a una fase del neolític antic de la Mediterrània occidental, datada entre els anys 5500 i 4000 ane.

CARPOLOGIA: Disciplina de l'arqueobotànica que estudia les llavors de les plantes cultivades i recol·lectades des de la prehistòria i les relacions dels grups humans amb l'entorn vegetal. A partir d'aquests anàlisis es poden reconstruir aspectes com ara la paleodieta o els patrons de subsistència i estacionalitat dels grups, que depenen dels cicles dels cultius.

DENT DE FALÇ: Peça de pedra, generalment amb una vora denticulada, que forma part del tall d'una falç. La funció de falç s'identifica generalment per l'existència d'una pàtina de cereal damunt de l'objecte lític. La forma d'aquestes peces evoluciona amb el transcurs dels temps. Durant el neolític i el calcolític s'utilitzen fulles o fragments de fulles de sílex, anomenades *elements de falç*. Durant l'edat del bronze, aquestes peces solen tindre forma de prismes triangulars, amb una sèrie de mosses fetes sobre el tall o part activa, rebent així el nom de *dents de falç*.

DENTICULAT: Instrument lític que presenta un retoc en forma de dents de serra.

EPIPALEOLÍTIC: Període cronocultural comprès entre els anys 10000 i 7000 ane, posterior al paleolític i anterior al neolític. El concepte d'epipaleolític expressa la continuïtat d'una cultura material, unes tècniques i una economia aparentment entroncades amb el paleolític, amb un mode de vida que continua ancorat en les activitats tradicionals de la caça i la recol·lecció. Alguns investigadors solen diferenciar cronològicament aquest terme del mesolític. Segons altres autors, ambdós termes són sinònims.

FITORA: Forca que s'empra per a pescar.

GRATADOR: Làmina o ascla que presenta un retoc simple i continu, que forma un front arrodonit, en un extrem o en tots dos.

GRAVETIÀ: Fase del paleolític superior de l'Europa central i occidental, datada entre els anys 25 000 i 21 000 ane. La indústria lítica està caracteritzada per les puntes de la Gravette, les peces de retoc abrupte i els raspadors. El nombre de jaciments augmenta respecte al període anterior, l'aurinyacià i, a més a més, comencen a observar-s'hi una sèrie de trets específicament mediterranis, de gran originalitat i dinamisme.

HÀBITAT: Localització territorial d'un grup humà. Tot i que en ocasions aquest terme s'utilitza per a referir-se al lloc concret que ocupa un grup humà, ja siga a l'aire lliure o en cova, en el

seu sentit més general es refereix a les formes pròpies de una determinada cultura pel que fa a la localització i característiques dels espais triats per a fixar els seus llocs d'habitació.

HOLOCÈ: Segona època del Quaternari, que s'inicia després de l'última glaciació, cap a l'any 10 000 ane, en la qual es produeix el restabliment de les condicions temperades en Europa que es prolonguen fins el moment actual.

MACROESQUEMÀTIC, ART: En 1980 es van descobrir en el pla de Petracos (Castell de Castells) diverses balmes amb pintures rupestres que per les seues dimensions i temàtica no tenien paral·lels amb cap altra manifestació artística coneguda a la península Ibèrica i que va rebre el nom d'art macroesquemàtic. Es tracta d'un art rupestre d'època neolítica, caracteritzat per signes de grans dimensions i representacions d'orants realitzats amb pintura de color roig fosc, que es troba en les comarques del nord d'Alacant delimitades pel mar i les serres d'Aitana, Mariola i Benicadell.

MAGDALENIA: Fase del paleolític superior a Europa iniciat fa uns 16 000 anys i desenvolupat durant uns sis mil·lennis, fins al final de l'última glaciació. Durant aquesta etapa es produeix el vertader apogeu d'utensilis fabricats en os i banya. Les formes que presenten reflecteixen clarament la seua funció: puntes d'atzagaia, agulles de cosir, espàtules, retocadors, penjolls, xiulets, arpons, propulsors, entre d'altres.

MICROLIT: Instrument molt petit de pedra tallada. Amb freqüència tenen formes geomètriques, principalment triangles, trapezis i segments de cercle. La seua aparició se produeix en les indústries del paleolític superior, però el seu auge correspon a l'epipaleolític.

MOSTERIA: Època prehistòrica corresponent al paleolític mitjà. La indústria del mosteria fou fabricada per l'home de Neandertal, des del 100 000 fins al 40 000 ane aproximadament. L'extensió és bàsicament europea, bé que també n'hi ha jaciments a l'Àsia occidental i indústries contemporànies emparentades al nord d'Àfrica (Ateriana). Els instruments de sílex són més complexos i més diversificats que els del paleolític inferior, la qual cosa demostra un avançament tècnic notable, amb peces com les puntes triangulars, gratadors, etc. Geològicament, el mosteria correspon al darrer interglacial i a la primera fase de la glaciació Würm. Les condicions climàtiques fredes expliquen que la majoria dels jaciments siguin en cova, on l'ús del foc era normal.

NEOLÍTIC: Les cultures neolítiques es caracteritzen fonamentalment per la producció d'aliments per part dels grups humans, és a dir, l'inici del conreu de les plantes i la domesticació dels animals. Aquest canvi econòmic comporta una nova manera de viure que, en part, queda reflectida en la cultura material amb l'aparició de la ceràmica, el poliment de la pedra o nous útils com les falçs. El procés evolutiu que condueix des del grups epipaleolítics als neolítics, s'anomena procés de neolitització.

PALEOLÍTIC: Comprèn les cultures més antigues de la prehistòria, iniciant-se amb l'aparició de l'home i finalitzant quan acaba el Plistocè, així el seu desenvolupament cobreix la major part del Quaternari. En terminologia prehistòrica clàssica es divideix en inferior, mitjà o mosteria i superior, tot i que els inicis del paleolític mitjà tan sols es remunten a uns 90 000/100 000 anys i el paleolític superior començaria al voltant del 35 000 aC.

PALINOLOGIA: L'estudi de les restes de pol·len recuperades en els jaciments permeten reconstruir el paisatge vegetal del moment en que es va dipositar el sediment. Un conjunt de mostres analitzades i seqüenciades permet conèixer l'evolució paleoambiental d'un paisatge, apropant-nos a l'ús d'un territori per part d'un assentament humà.

PLISTOCÈ: Fase que abraça la major part del Quaternari, des de fa dos milions d'anys fins al 10 000 aC en que comença l'Holocè. En el seu transcurs es van produir fortes variacions climàtiques que donaren lloc a diverses glaciacions. Durant aquest període es desenvoluparen les cultures paleolítiques.

RASCADORA: Làmina o ascla que presenta un retoc simple i continu en una o més vores

RETOC: Conjunt d'empremtes deixades per petites extraccions fetes en la vora d'un instrument de pedra o en tot ell.

SOLUTRIÀ: Fase del paleolític superior de França i de la península Ibèrica que es desenvolupa en l'última part de la glaciació Würm i durant l'interstadial Würm III-IV, entre els anys 21 000 i 16 000 aC. El solutrià representa un punt d'inflexió en la seqüència paleolítica i significa un canvi notable en la composició i la tipologia de l'instrumental lític, fet que es concreta en la utilització del retoc pla i cobrent per a la fabricació d'unes puntes que no tenen antecedents. Es tracta d'un procediment tècnic de millora del material lític destinat a servir d'armadures de dards o llances.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. (1991): *Catàleg de coves i avencs de Xàbia*. Secció Espeleològica del Centre Excursionista de Xàbia.
- AA.VV. (1993): "Litoral y poblamiento en el litoral valenciano durante el Cuaternario reciente: Cap de Cullera-Puntal de Moraira." en *Estudios sobre Cuaternario. Medios sedimentarios. Cambios Climáticos. Hábitat humano*. València.
- AA.VV. (1996): "*Els temps prehistòrics i antics fins el segle V*". en *Història, societat i cultura dels Països Catalans. Vol.I*. Dir.Emili Junyent i Sánchez.
- AA.VV. (2006): "Epipaleolítico-Mesolítico en las comarcas centrales valencianas" en *El mesolítico de muescas y denticulados en la cuenca del Ebro y el litoral mediterráneo peninsular*, Alava, pàg..65-120.
- APARICIO PÉREZ, J. (1994): "Prehistoria de los valles del norte de la provincia de Alicante (Comunidad Valenciana. España)" en *XIV Curso de Historia de Gandia 1993*, Real Academia de Cultura Valenciana, Serie Histórica núm. 12.
- APARICIO PÉREZ, J.; SAN VALERO APARISI, J. (1979): "Actividades arqueológicas durante el bienio 1799-1978". *Serie Arqueológica núm. 6. Varia I*. Dep.Historia Antigua, Facultad de G^a e H^a, Universidad de Valencia.

- (1983): “Actividades arqueológicas desde 1979 a 1982” Serie arqueológica, núm. 9, *Varia II*. Departamento de Historia Antigua, Facultad de Geografía e Historia, Universidad de Valencia.

- AURA *et alii*. (2000): “Les Coves de Santa Maira (Castell de Castells, la Marina Alta): primeros datos arqueológicos y cronológicos”. *Recerques Museu d’Alcoi* 9, Alcoi.

- BADAL, E. (1999): “El potencial pecuario de la vegetación mediterránea: las cuevas redil” // *Congrés del Neolític a la Península Ibèrica* Saguntum Extra 2, València, pàg. 291-298

- (2002): “Bosques, campos y pastos: el potencial económico de la vegetación mediterránea” *El paisaje en el Neolítico mediterráneo*. Saguntum Extra 5. València..

- BELDA DOMINGUEZ, J. (1953): “Desembocadura del río Gorgos”. *N.A.H. vol.1*, noticia núm. 97, Madrid, pàg.188.

- BERNABEU AUBÁN, J. (1982): “La evolución del Neolítico en el País Valenciano. Aportación al estudio de las culturas neolíticas en el extremo occidental del Mediterráneo”. *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos*, 37, pàg. 85-137

- (1989): “La tradición cultural de las cerámicas impresas en la zona oriental de la Península Ibérica” *Serie Trabajos Varios del SIP, Núm.86*, València.

- (1995): “Origen y consolidación de las sociedades agrícolas. El País Valenciano entre el Neolítico y la Edad del Bronce” *Actes 1es Jornades Arqueologia*, Alfàs del Pi.

- (1996): “Indigenismo y migracionismo. Aspectos de la neolitización en la fachada oriental de la Península Ibérica” *Trabajos de Prehistoria*, 53, núm.2, València.

- BERNABEU J.; GUITART, I. I PASCUAL, J.LL. (1989): “Reflexiones entorno al patrón de asentamiento en el País Valenciano entre el Neolítico y la Edad del Bronce” *Saguntum* 22, València, pàg. 99-124.

- BERNABEU J. I MARTÍ, B. (1992): “El País Valenciano de la aparición del Neolítico al Horizonte Campaniforme” en *Aragón. Litoral mediterráneo. Intercambios culturales durante la Prehistoria*. Zaragoza. Institución Fernando el Católico.
- BERNABEU, J. I OROZCO, T. (1997): “El Neolític Antic a la Marina Alta”. *Aguaites* 13-14. IECMA, Dénia.
- BERNABEU, J.; FUMANAL, M.P. I BADAL, E. (2001a): “La Cova de les Cendres. Volumen I: Paleografía y Estratigrafía” *Estudis neolítics*, 1, València.
- BERNABEU J.; MOLINA, LL. I GARCÍA, O. (2001b): “El mundo funerario en el Horizonte cardial valenciano” *Saguntum* 33, València, pàg. 27-36.
- BERNABEU, J.; MOLINA, LL.; DíEZ, A. I OROZCO, T. (2006a): “Inequalities and Power. Three millennia of Prehistory in Mediterranean Spain (5600 – 2000 cal BC)” en *Social Inequality in Iberian Late Prehistory*. BAR International Series 1525, pàg. 97-116.
- BERNABEU, J.; PÉREZ, G. I MOLINA, LL. (2006b): “La Vital, Gandia (València), un assentament del primer campaniforme a la desembocadura del Serpis”. *Cota Zero*, núm. 21. Eumo Editorial. Vic (Osona), pàg.14-16.
- BOLUFER MARQUÉS, J. (1989): “Las pinturas esquemáticas de la Balma del Barranc del Palmeral”. *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, Castellón, pàg. 259-268.
- (2004a): “Ermita de Santa Llúcia (Xàbia)”. *Actuacions Arqueològiques en la província d’Alacant. Col·legi de Llicenciats de la Universitat d’Alacant*.
- (2004b): “Tretze anys d’arqueologia urbana a la vila de Xàbia” *Xàbiga* 8, Xàbia.
- (2004c): “Museo de Xàbia” en *Xàbia. Arqueología y Museo. Museos Municipales en el MARQ*
- (2005): “La prehistòria del Montgó” en “*I Jornadas: el turismo sostenible en el Parque Natural del Montgó*” . Carta europea de turismo sostenible en espacios naturales protegidos, Europarc 2000.

- BOLUFER MARQUÉS, J., BORONAT SOLER, J DE D., ESQUEMBRE BEVIA, M.A., ROCA DE TOGORES MUÑOZ, C. I SOLER DÍAZ, J.A. (2013): “*Art i mort al Montgó. La cova del Barranc del Migdia de Xàbia. Rituals funeraris en un santuari del III mileni A.C.* MARQ. Alacant.
- BORONAT SOLER, J. DE D. (1986): “El poblament neolític a la Marina Alta” *I Congrés Institut Estudis Comarcals Marina Alta*, Dénia.
- BORONAT SOLER, J. DE D., ORTEGA PÉREZ, J.R. I PEDRAZ PENALBA, T. (2005): “Berdica, Casas de Miquela, El Polvorí (Benissa)” *Actuacions Arqueològiques en la Província de Alicante. CD del Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y en Ciencias de Alicante*.
- BOVER BERTOMEU, J. (1944): “Yacimientos arqueològics de Jávea. Reseña y catálogo de los objetos hallados en los mismos” *Saitabi, volumen II*, 13, Universitat de València.
- BREUIL, H. ET OBERMAIER, H. (1914): “Travaux en Espagne. Prospection de la région entre Valence, Alicante et Ayora” *L’Antropologie T.XXV*, Paris, pàg. 233-253.
- CABANILLES, A.J. (1797): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*. Madrid.
- CACHO, C.; FUMANAL, M.P.; LÓPEZ, P.; LÓPEZ, J.A.; PÉREZ RIPOLL, M.; MARTÍNEZ VALLE, R.; UZQUIANO, P.; ARNAZ, A.; SÁNCHEZ MARCO, A.; SEVILLA, P.; MORALES, A.; ROSELLÓ, E.; GARRALDA, M.D. I GARCÍA-CARRILLO, M. (1995): “El Tossal de la Roca (Vall d’Alcalà, Alicante): Reconstrucción paleoambiental y cultural de la transición del Tardiglaciario al Holoceno inicial”. *Recerques del Museu d’Alcoi*, 4, Alcoi, pàgs. 11-101.
- CACHO, C.; JORDÁ, J.; DE LA TORRE, N.; SÁINZ DE LOS TERREROS, J. Y. (2001): “El Tossal de la Roca (Alicante. Nuevos datos sobre el Magdaleniense mediterráneo de la Península Ibérica” *Trabajos de Prehistoria* 58, nº1, València.
- CASABÓ, J.A. (1992): “Avance al estudio de nuevos yacimientos paleolíticos i epipaleolíticos en el noreste de Alicante” *III Congrés d’estudis de la Marina Alta*, Dénia.
- (1997a): “Art rupestre al Montgó” *Aguaits 13-14*.

- (1997b): “Les societats depredadores del Montgó. Estratègies d’aprofitament de recursos a Cova Foradada. L’excavació: anàlisi preliminar de la informació arqueològica. *Aguaits* 13-14.

- (2004): “Cova Foradada (Xàbia). Un asentamiento de cazadores recolectores de principios del Paleolítico Superior” en *Xàbia. Arqueología y Museo*. Museos Municipales del MARQ.

- (2004): *Paleolítico Superior Final y Epipaleolítico en la Comunidad Valenciana*. Serie Mayor 3 del MARQ. Alacant

- (2014): “La esfera de Cova Foradada (Xàbia, Marina Alta), un objeto singular de los inicios del paleolítico superior”, *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, núm. 32, pàgs. 5-12. Castelló.

- (2014): “La esfera de Cova Foradada (Xàbia, Marina Alta), un objeto singular de los inicios del paleolítico superior”, *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, núm. 32, pàgs. 5-12. Castelló.

- CASABÓ, J.A. *et alii* (2016): “New evidence of Paleolithic rock art at the Cova del Comte (Pedreguer, Spain): Results of the first surveys”. *Quaternary International* 432, pàg. 1-16.
- CASABÓ, J.A., BORONAT, J. de D., COSTA, P., ESQUEMBRE, M.A., BOLUFER, J., MARTÍNEZ, E. (2018): “El Arte Paleolítico de la Cova del Comte (Pedreguer, Marina Alta)” *Rupestre: los primeros santuarios. Arte Prehistórico en Alicante*, MARQ, pàg.70-77.

- CASTAÑO LLADRÓ, A., ROMÁN MONROIG, D. I SANCHIS SERRA, A. (2008): “El jaciment paleolític de la Cova del Moro (Benitatxell, La Marina Alta)” *APL XXVII*. València.

- COSTA I MÁS, J. (1977): *El Marquesat de Denia. Estudio geográfico*. Universitat de València.

- DELIBES DE CASTRO, G. I ABARQUERO MORAS, F.J. (1997): “La presencia de Cogotas I en el País Valenciano: acotaciones al tema desde una perspectiva meseteña” *Saguntum* 30 Homenaje a la Dra. Milagros Gil Mascarell. Vol.II, València, pàg. 115-134.

- ESCOLANO, G. (1610): *Década Primera de la Insigne y Coronada Ciudad y Reyno de Valencia, València.*
- FAUS TEROL, EDUARD. (1996): “La industria lítica del Barranquet de Baniaia (La Vall d’Alcalà, Alicante): un yacimiento achelense en la región central del Mediterráneo español”. Alberri: Quaderns d’investigació del centre d’estudis contestans, nº9, Cocentaina, pàg. 9-78.
- FAIRÉN JIMÉNEZ, S. (2004b): “Movilidad y territorialidad. El poblamiento neolítico en las comarcas centro-meridionales valencianas”. *Saguntum* 36, València.
- FIGUERAS PACHECO, F. (1920): *Geografía General del Reino de Valencia*. Volum dedicat a la província d’Alacant.
- (1945): “Panorama arqueológico de Jávea y sus cercanías”. *Archivo Español de Arqueología*. Vol. XVIII, núm. 58. CSIC, Madrid.
- (1949): “Cueva de la Magdalena. Prehistoria del Montgó” *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, tomo XII, núm. 24. València, pàg.116-126.
- FLETCHER, D. I PLA, E. (1954): “El Museo del Servicio de Investigación prehistórica de la Diputación de Valencia” *Separata del IV Congreso Internacional de Ciencias prehistóricas y protohistóricas*. Zaragoza 1953.
- FUMANAL, M.P.; VIÑALS, M.J.; FERRER, C.; AURA, E.; BERNABEU, J.; CASABÓ, J., GISBERT, J. I SENTÍ, M.A. (1993): “Litoral y poblamiento en el litoral valenciano durante el Cuaternario reciente: Cap de Cullera-Puntal de Moraira”. *Estudios sobre el Cuaternario*, Universitat de València.
- GARCÍA ATIÉNZAR, G. (2004): *Hábitat i territori. Aproximación a la ocupación y exploración del territorio en las comarcas centro-meridionales valencianas durante el Neolítico cardial.* Fundación municipal José María Soler, Villena.
- GARCÍA BORJA, P. I PÉREZ JORDÁ, G. (2012): “Estudio tipológico para el estudio de la cerámica prehistórica del País Valenciano. Aplicación a colecciones del Bronce Final” *LUCENTUM XXXI*, Alacant, pàg.31-59.

GIL MASCARELL, M. (1981): "El Bronce Final y el comienzo de la Edad del Hierro en el País Valenciano" *Monografías del Laboratorio de Arqueología de Valencia, núm. 1.*

— (1992): "La agricultura y la ganadería como vectores económicos del Bronce Valenciano" *Saguntum 25*, València.

GÓMEZ SERRANO, N.P. *Anales del Centro de Cultura Valenciana*. Sección de Antropología y Prehistoria. Resumen de la sección, cursos 1929, 1934-1935, 1935-1936, 1941-1942, 1943-1944.

GONZÁLEZ, ALBERTO (1995). *Memòria mecanoscrita de la intervenció al pati del carrer Santa Marta (Xàbia, Marina Alta)*. Museu de Xàbia

GUERRERO AYUSO, V. (2004): "Las Islas Baleares en los derroteros del Mediterráneo Central y Occidental" en Jornadas *La Navegación Fenicia: tecnología naval y derroteros*. Centro de Estudios Fenicios y Púnicos. Univ.Complutense de Madrid, Noviembre 2002.

HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S. (1985): "La Edad del Bronce en el País Valenciano: panorama y perspectivas" en *Arqueología en el País Valenciano. Panorama y Perspectivas*, Alacant, pàg. 101-119.

— (1997a): "Desde la periferia del Argar. La Edad del Bronce en las tierras meridionales valencianas" *Saguntum, 30*, València, pàg. 93-114.

— (1997b): "Espacio y tiempo en la Edad del Bronce del País Valenciano" *Espacio, tiempo y forma. Serie I*. Prehistoria y Arqueología, t.10. Pàg. 279-315.

— (2001): "La Edad del Bronce en Alicante" en "...y acumularon tesoros. Mil años de historia en nuestras tierras. CAM. Alacant.

HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S.; FERRER I MARSET, P. I CATALÀ FERRER, E. (1988): *Arte Rupestre en Alicante*. Fundación Banco Exterior. Centre de Estudis Contestans. Alacant.

- JOVER MAESTRE, F.J. I LÓPEZ PADILLA, J.A. (2005): *Barranco Tuerto y el proceso histórico durante el II milenio BC en el corredor del Vinalopó*. Vestigium núm 1. Museo Arqueológico Provincial. Villena.
- JUAN CABANILLES, J. I MARTÍ OLIVER, B. (2002): "Poblamiento y procesos culturales en la Península Ibérica del VII al V milenio A.C. (8000-5500 BP). Una cartografía de la neolitización". *Saguntum-Extra V*. València. Pàg. 45-87.
- LAFUENTE VIDAL, J. (1959): *Museo Arqueológico Provincial de Alicante. Catálogo guía*. Instituto de Estudios Alicantinos. Alacant.
- LÓPEZ PADILLA, J.A. (1997): "El material ossi de la Cova del Montgó (Xàbia). Les excavacions de J.Belda (1935-1936)" *Aguaits 13-14*. IECMA. Dénia.
- (2006): "Marfil, oro, botones y adornos" *MARQ. Arqueología y Museos*. Alacant. Pàg. 25-48.
- LORRIO, A.J.. (2009-2010): "El Bronce Final en el Sureste de la península ibérica: una (re)visión desde la arqueología funeraria". *Anales de Prehistoria y Arqueología*, Universidad de Murcia, 25-26, Murcia, pàg.119-176.
- MADOZ, P. (1845-1850): *Diccionario Geográfico-Estadístico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid.
- MARTÍ OLIVER, B. (1983): *El nacimiento de la agricultura en el País Valenciano*. Cultura Universitaria Popular. Universitat de València.
- MARTÍ OLIVER, B. I HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S. (1988): "*El Neolítico Valenciano. Art rupestre i cultura material*". Servei d'Investigació prehistòrica, Diputació de València.
- MARTÍ, B. I JUAN CABANILLES (1997): "Epipaleolíticos y neolíticos: poblamiento y territorio en el proceso de neolitización en la Península Ibérica". *Espacio, tiempo y forma*. Serie I. 10. Pàg. 215-264

- MOLINA BALAGUER, LL. (2000): "El poblament prehistòric en la vall mitjana del riu Gorgos (Marina Alta. Alacant)". *Saguntum* 32. València..
- PASCUAL BENITO, J.LL. (1995): "Origen y significado del marfil durante el Horizonte Campaniforme y los inicios de la Edad del Bronce". *Saguntum* 29. València. Pàg. 19-31.
- (1998): *Utilitaje óseo. Adornos e ídolos neolíticos valencianos*. Serie Trabajos Varios del S.I.P. núm. 95. Diputación Provincial de Valencia.
- (2017): "Indústria ósea sobre huesos y dientes de linco de la prehistoria de la península ibérica". *Interaccions entre felins i humans. Homenatge a Innocenci Sarrión Montañana*. Museu de Prehistòria. València. Pàg. 189-212.
- RUIZ-GÁLVEZ PRIEGO, M. (2001): "Hallarse en la encrucijada. El área levantina entre oriente y occidente" en "...y acumularon tesoros. Mil años de historia en nuestras tierras". CAM. Alacant.
- SALOMÓN, R. (1919): "El cabo de San Martín". *El Tiempo*. Alicante. 30-12-1919.
- SALVÁ, A. (1966): "Material cerámico de la Cueva del Montgó (Jávea) en la provincia de Alicante" en *IX Congreso Nacional de Arqueología (Valladolid 1965)*. Secretaria General de Congresos Arqueológicos Nacionales, Zaragoza. Pàg. 92-99.
- SEGARRA LLAMAS, J. (1947): "La isla del Portitxol (Jávea)". *Saitabi*, vol.V,núm.23-24. Universitat de València.
- (1985): *Jávea. Sus orígenes y su historia*. València.
- SIMÓN GARCÍA, J.L. (1987): "L'Edat del Bronze a Xàbia" *Xàbiga* 3.
- (1989): "La Edad del Bronce en Jávea". *XIX Congreso Nacional de Arqueología*. Castellón.

- (1990): *Catálogo y estudio de los fondos prehistóricos (del V al II Milenio) de los museos de la Marina Alta*. Ayudas a la investigación 1986-87 Vol.III, Inst.Est.Juan Gil Albert. Alacant.

- (1997): “Les societats del II Mil.leni al Montgó” *Aguaits 13-14*.

- (1998): *La Metalurgia Prehistórica Valenciana. T.Varios SIP 93*. València.

- SIMÓN GARCÍA, J.L. i ESQUEMBRE BEBIA, M.A. (2001): “Consideraciones en torno al Poblamiento de la Edad del Bronce en la Marina Alta”. *APL XXIV*. València.

- SOLER DÍAZ, J.A. (1997): “La Cova del Montgó en el marc del mon funerari del III mil.lenni a.C. a la Marina Alta”. *Aguaits 13-14*.

- (2002): *Cuevas de inhumación múltiple en la Comunidad Valenciana 2 vol. Real Academia de la Historia*.

- (2007): “La Cova del Montgó” *Catálogo de Fondos del MARQ, núm.7*. Alacant.

- SOLER DÍAZ, J.A. i CASABÓ BERNAD, J.A. (Coord.) (2017): “Nuevos datos para el conocimiento de la prehistoria en la comarca de La Marina Alta, Alicante” *Serie Mayor Vol.13, MARQ*, Alicante.

- TARRADELL MATEU, M. (1969): “Noticias de las recientes excavaciones del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia” *X Congreso Nacional de Arqueología*. 1967, Mahó, pàg. 184-185

- VICENTE GABARDA, M. *et alii*. (2015): “The Lower Paleolithic site Alto de las Picarazas (Andilla-Chelva, Valencia)” *Quaternary International* 393, pàg. 83-94

- VILANOVA I PIERA, J. (1893) *Memoria geognóstica, agrícola y protohistórica de Valencia*. Madrid.

- VILLAVERDE BONILLA, V. (2001) “De neandertales a Cromañones. El inicio del poblamiento en las tierras valencianas” *Universitat de València*.

VILLAVERDE BONILLA, V.; Martínez Valle, R.; Guillem-Calatayud, P.M.; Badal, E.; Zalbidea, L. I García, R. (1997): "Els nivells magdalenians de la cova de les cendres (Teulada, Moraira). Resultats del sondeig del quadre A-17. *Aguaites* 13-14. IECMA, Dènia.

VILLAVERDE BONILLA, V. I ROMÁN MONROIG, D. (2003): "El gravetià de la cova de les Cendres: reflexions al voltant de la seua incidència en la sistematització del gravetià de la regió mediterrània peninsular" IV Congrés d'estudis de la Marina Alta, Dènia.

— (2004): Avance al estudio de los niveles gravetienses de la Cova de les Cendres. Resultados de la excavación del sondeo (cuadros A/BC-17) y su valoración en el contexto del gravetiense mediterráneo ibérico" APL XXV, Diputació de València, València, pàg 19-59.